

VU Research Portal

Zoo heerlijk eenvoudig

van der Meiden, W.J.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Meiden, W. J. (2009). *Zoo heerlijk eenvoudig: Geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

1 INLEIDING

Nederland heeft een rijke traditie van ongeveer drie eeuwen kinderbijbels en daaraan verwante ‘bewerkingen’ van bijbelgedeelten voor kinderen. Naar deze kinderbijbels is in Nederland niet of nauwelijks systematisch historisch onderzoek verricht. Er is het *Rapport van een onderzoek naar kinderbijbels* van W.F.G. Terborgh uit 1972, er zijn hoofdstukken en paragrafen over kinderbijbels geschreven in andere studies, er zijn enkele vergelijkende onderzoeken gepubliceerd ten behoeve van hedendaagse consumenten, maar een systematische geschiedschrijving van het genre in het Nederlandse taalgebied ontbreekt, zowel in de geschiedschrijving van kerk en christendom als in de (jeugd)literatuurwetenschap. Waar de studie naar de geschiedenis van het kinderboek de laatste decennia een hoge vlucht heeft genomen, is daarbinnen het onderzoek naar het godsdienstige kinderboek en de kinderbijbel nog steeds een stiefkindje. En waar de kinderbijbel wél voorkomt in de bestudering van de kinderliteratuur wordt gesproken van ‘vrome’ en ‘stichtelijke’ lectuur, daterend uit de tijd dat men het kind nog niet serieus nam. Dit onderzoek heeft ten doel dat beeld te corrigeren, in een lacune te voorzien en een geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland (en België) te schrijven.

Het bestudeerde materiaal telt ruim 850 titels¹; ongeveer drievijfde daarvan is oorspronkelijk in het Nederlands geschreven, tweevijfde is in het Nederlands vertaald. Achter de titels gaan zowel flinterdunne brochures als uitgaven in 52 delen schuil. Waarschijnlijk zijn in geen ander taalgebied zoveel verschillende kinderbijbels verschenen als in het Nederlandse taalgebied.² Dat het onderzoek zich tot het Nederlandse taalgebied beperkt, is niet alleen een noodzakelijke kwantitatieve inperking, maar heeft ook inhoudelijke redenen. Uit de geschiedschrijving zal immers blijken dat verschillende trends en ontwikkelingen in het bijzonder hun voedingsbodem vinden in de Nederlandse kerkelijke, theologische en maatschappelijke situatie.

Buiten onze landsgrenzen is meer onderzoek gedaan naar kinderbijbels. Zoals we hierna zullen zien, is er in dat onderzoek weinig te vinden over de geschiedenis van de kinderbijbel in het algemeen en over de ontwikkeling van de kinderbijbel in Nederland heb ik in niet-Nederlandse literatuur zelfs niets kunnen vinden. Meer dan in Nederland wordt in het buitenland vergelijkend wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de theologische intenties, de exegetische vooronderstellingen en de godsdienstpedagogische doelstellingen van de auteurs die zich aan een kinderbijbel wagen. Tevens is er studie verricht naar het effect van navertelde bijbelverhalen op kinderen van vandaag de dag. Ik noem hier de namen van Ruth Bottigheimer in de Verenigde Staten, Gottfried

¹ Zie de opmerkingen over de kwantitatieve gegevens aan het begin van paragraaf 1.4.

² De kwalificatie ‘waarschijnlijk’ hanteer ik voorzichtigheidshalve omdat kwantitatieve gegevens over kinderbijbels in andere landen schaars zijn en soms zelfs ontbreken, zoals voor het Engelse taalgebied. Waar wel schattingen zijn gedaan, in Duitsland bijvoorbeeld, zijn de cijfers vaak minder goed te vergelijken met de Nederlandse vanwege de verschillende gehanteerde definities van wat een kinderbijbel is. Zie daarover verder paragraaf 1.1 en 1.3.

Adam in Oostenrijk, Christine Reents in Duitsland en Sören Dalevi in Zweden.³ Op hun onderzoeken kom ik later terug.

Mijn onderzoek is een cultuurhistorische bronnenstudie en is voornamelijk descriptief van karakter. Ik maak in de acht hierna volgende hoofdstukken een reis in de tijd door de inhoud van de grote bibliotheek van in Nederland verschenen kinderbijbels en sta stil bij genres, ontwikkelingen, bijzondere uitgaven en trendbreuken die iets weerspiegelen van het theologische en pedagogische klimaat van hun tijd. De (kerk)historische en historisch-pedagogische ontwikkelingen, het decor met andere woorden waartegen deze geschiedenis zich afspeelt, zijn steeds geschetst in zoverre deze van belang zijn voor het onderwerp van deze studie, de geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland. Omgekeerd slaan we ook door de vensters van kinderbijbels een blik – en soms een kritische blik – op de bijzondere geschiedenis van kerk en theologie, opvoedingsidealen, bijbelliefde en vroomheid, verzuiling en secularisering in de Lage Landen. De keuze voor een (boek)historisch onderzoek is een keuze tegen andere benaderingen. Hoewel interessant heb ik afgezien van de literair-historische benadering die onder anderen door Ruth Bottigheimer en Sören Dalevi is gekozen. Zij vergelijken hoe hetzelfde bijbelgedeelte tot verschillende navertellingen kan leiden en wat dat zegt over de intenties van de auteur. Een dergelijke benadering zou ook voor Nederland rijpe vruchten kunnen afwerpen, maar gedwongen door de uitgestrektheid van mijn onderzoek moet ik daarvan hier afzien.⁴ Ik heb van nóg een belangrijk onderzoeksaspect moeten afzien, namelijk van het effect van bijbelnavertellingen op de kinderen die ze lazen of aan wie ze voorgelezen zijn. Er zijn eenvoudigweg te weinig bronnen voorhanden waaruit lees- en luisterervaringen van kinderen door de eeuwen heen te putten zijn. Gezien de toename van de publicatie van egodocumenten van kinderen uit vervlogen tijden zal er wellicht in de toekomst meer materiaal zijn dat ons in staat stelt om hier studie naar te verrichten.⁵ Het ontbreken van leeservaringen van kinderen is overigens een algemeen euvel in het wetenschappelijke onderzoek naar de oudere jeugdliteratuur. We moeten het vaak doen met herinneringen van volwassenen aan de boeken van hun jeugd, zoals zo fraai en aanstekelijk geëtaleerd is in de bundel *Dát was me nog eens lezen!* (Amsterdam 1972).

De studie wordt na een conclusie afgesloten met een lijst van in het Nederlands verschenen – oorspronkelijk Nederlandse en in het Nederlands vertaalde – kinderbijbels, passend binnen de

3 Voor de titels van hun studies zie paragraaf 1.2.

4 Het is in Nederland niet zo gebruikelijk dat auteurs van literatuur over de receptiegeschiedenis van bijbelverhalen oog hebben voor de weergave ervan in kinderbijbels. Een uitzondering is oudtestamenticus C. Houtman die in studies over de verhalen van Simson, Jefta en Jozef en de vrouw van Potifar aandacht besteedt aan keuzen die kinderbijbelschrijvers maken. Zie over Jozef en de vrouw van Potifar (Genesis 39) in kinderbijbels bijvoorbeeld zijn *Een wellustige en valse vrouw? Over een intrigerende 'affaire' in Schrift en uitleg*, Kampen 1998, pp. 84-100. Enkele neerlandici en 'seculiere' auteurs zijn ook nieuwsgierig naar de weergave van Bijbelgedeelten in kinderbijbels, zoals Jaap Goedegebuure en Nicolaas Matsier. Zie van Goedegebuure bijvoorbeeld *De veelvervige rok – de bijbel in de moderne literatuur*, Amsterdam 1997, pp. 62 vv., en zijn bijdrage over Saul en David in Jacques Dane en George Harinck (red.), *'Bouwsel voor 't leven' – de traditie van de protestantse kinderliteratuur*, Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800, jaargang 11, Zoetermeer 2003, pp. 107vv. Matsier citeert veelvuldig uit kinderbijbels in *De Bijbel volgens Nicolaas Matsier*, Amsterdam 2003.

5 Een mooie bundel 'oude' egodocumenten van kinderen is bijvoorbeeld *Uit de schaduw in 't grote licht – kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* van Rudolf Dekker, Amsterdam 1995. Het enige echt door een kind geschreven document daarin is het onder regie van zijn ouders geschreven dagboek van Otto van Eck (1780-1798), dat in 1998 door dezelfde Rudolf Dekker en Arianne Baggerman werd uitgegeven. In Otto's aantekeningen staan wel leeservaringen genoteerd, maar een kinderbijbel komt er helaas slechts één keer in voor (zie paragraaf 2.9). Voor een discussie over de historische waarde van dergelijke oude egodocumenten zie de door Arianne Baggerman en Rudolf Dekker geredigeerde bundel artikelen *Egodocumenten: nieuwe wegen en benadering*, Amsterdam z.j. (2004).

in de volgende paragraaf gegeven definitie. Een uitgeversregister verschaft extra toegang tot de lijst van kinderbijbels. De lijst is de eerste in zijn soort van deze omvang in Nederland en kan als register dienen voor wie in de toekomst verder onderzoek wil verrichten naar dit genre kinderliteratuur. Niet in de laatste plaats immers is dit onderzoek verricht en is deze lijst gemaakt vanuit de bedoeling om het bestudeerde materiaal te ‘conserveren’ voor toekomstige generaties. Mijn onderzoek wil kortom een bijdrage zijn aan de geschiedenis van het religieuze boek én aan de cultuurgeschiedenis van het kinderboek in Nederland. De resultaten ervan kunnen tevens van belang zijn voor disciplines als de historische pedagogiek en (de geschiedenis van) de praktische theologie.

Nog enkele opmerkingen over de in deze studie gehanteerde begrippen. Voor de aanduiding van kerkelijke richtingen, geloofstypen en theologische stromingen kies ik in het algemeen voor de terminologie die gehanteerd wordt in het overzichtswerk van Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2005. Omdat bijbelkennis steeds minder vanzelfsprekend is geworden, geef ik – hoewel dat voor sommigen overbodig mag lijken – bij voor kinderen bewerkte bijbelpassages die ik bespreek doorgaans aan waar dit verhaal in de Bijbel te vinden is. Bij citaten uit de behandelde kinderbijbels wordt de bron direct erna aangegeven. OT 2, 44 is bijvoorbeeld het tweede oudtestamentische deel, bladzijde 44. Ik hanteer de gangbare aanduidingen Oude Testament en Nieuwe Testament, zonder de theologische/ideologische inkleuring van de woorden ‘oud’ en ‘nieuw’ over te nemen. De spelling van de namen van de bijbelboeken is conform die van de *Nieuwe Bijbelvertaling*, Haarlem 2004.

1.1 DEFINITIES, RUBRICERING, PERIODISERING

Het woord ‘kinderbijbel’ komt in de Nederlandse geschiedenis voor het eerst voor als titel van een boek, de *Beknopte Kinder-Bybel* van Barend Hakvoord uit 1703.⁶ Wat is een kinderbijbel? De vraag lijkt voor een potentiële afnemer in het begin van de eenentwintigste eeuw niet moeilijk te beantwoorden. Men hoeft maar een blik te werpen op de rijk gevulde schappen van de (christelijke) boekhandel; daar wemelt het van de voor kinderen navertelde bijbelverhalen. Maar de diversiteit van het aanbod maakt een definitie weer moeilijker. Er zijn ‘kinderbijbels’ in soorten en maten: kloeke boekwerken met volledigheidspretentie, soms rijk geïllustreerd, series flinterdunne boekjes, lelijk, mooi, groot, klein, vertaald, oorspronkelijk. Er zijn kunstige uitgaven bij, kartonnen boeken die, mits in kundige handen, kunnen worden getransformeerd tot bijvoorbeeld een kerststal, badboeken met bijbelse figuren voor peuters, bijbelse kijkdozen. Er komen jaarlijks zo’n twintig titels bij. Voor elke gezindte, voor elke theologische of gelovige smaak, voor elke leeftijd is er een kinderbijbel. Sommige kinderbijbels hebben een kortstondig leven, andere gaan jaren, ja decennia mee en tellen tientallen drukken. Tot voor kort kon men in de christelijke boekhandel een recente druk bemachtigen van Van de Hulsts *Bijbelsche Geschiedenissen* uit 1918. En enkele jaren geleden kon men zelfs nog die van Ulfers (1898) in een modern jasje aanschaffen. De kinderbijbels van Anne de Vries (1938 en 1948) zijn nog in 2003 herdrukt, die van Ingwersen en Vreugdenhil uit de jaren veertig van de twintigste eeuw zijn nog volop te koop. Een beetje theologische uitgeverij heeft een ‘eigen’ kinderbijbel; die staat mooi in de etalage.

⁶ Zie paragraaf 2.8, waarin deze kinderbijbel ook wordt ‘uitgeroepen’ tot de eerste ‘echte’ Nederlandse kinderbijbel.

Voor kinderen navertelde bijbelverhalen: dat is een definitie die op dit moment driekwart van het aanbod dekt. Het overblijvende kwart bestaat uit bijbelse spellenboeken, geannoteerde bijbelverhalen, bijbelstrips, doe-, werk- en spelboeken, catechetiserende parafrases en boeken die uitsluitend uit illustraties bestaan.

Dat was vroeger anders. Wanneer deze definitie van kinderbijbels gehanteerd zou worden, zou de eerste kinderbijbel – dus de eerste navertelling sec van bijbelverhalen voor kinderen – uit het eind van de achttiende eeuw stammen. De definitie zou zo een anachronistische mal leggen op wat twee, drie eeuwen geleden met dezelfde intentie gedaan werd als waarmee de huidige auteurs van kinderbijbels hun werk produceren.

De definitie van ‘kinderbijbel’ zou dus betrekking moeten hebben op de intentie van de schrijver en niet zozeer op de vorm van de publicatie. Ik volg hierbij de intentionele definitie van Brüggemann en Ewers over de algemene kinderliteratuur in de achttiende eeuw: ‘oorspronkelijk voor kinderen geschreven en bewerkte literatuur’.⁷ Een vaker voorkomende definitie van een kinderbijbel als ‘een boek waarin de bijbelse geschiedenis speciaal voor kinderen wordt verteld’⁸ is echter wat het onderzoeksveld betreft te beperkt en theologisch niet adequaat genoeg: het woord ‘boek’ dekt inmiddels lang niet elke uitgave meer, wat ‘bijbelse geschiedenis’ is, wordt in elk onderzocht tijdvak anders ingevuld, en ‘vertellen’ dient in ieder geval zeer ruim geïnterpreteerd te worden, want ook de Kijkbijbel van Kees de Kort, met vrijwel alleen illustraties, is natuurlijk een kinderbijbel. Aan een definitie als ‘bijbeluitgave in een voor kinderen verstaanbare taal’ (Christelijke Encyclopedie) kleven dezelfde en verwante bezwaren.⁹

Hermeneutiek is de leer van de uitlegging van teksten.¹⁰ Het schrijven van een kinderbijbel is een hermeneutische onderneming. De auteurs beogen de bijbelverhalen door te vertellen en sommigen proberen dat in een zo oorspronkelijk mogelijke vorm te doen. Zij zullen er echter een eer in stellen niet zozeer uit te leggen als wel in een voor kinderen begrijpelijke taal de verhalen door te geven, nu eens naar hun intentie, dan weer zo letterlijk mogelijk. Nu zijn de meeste auteurs van kinderbijbels zich ervan bewust dat elke vorm van vertalen en vertellen een subjectieve adaptatie en dus een vorm van eigen uitleg zal zijn. ‘Vertalen’ en ‘vertellen’ – de woorden zijn niet voor niets etymologisch verwant – zijn termen die de lading beter dekken. ‘Vertolken’, een derde verwant woord, komt er nog dichterbij. De schrijver van een kinderbijbel is strikt genomen een bijbelvertaler met een van het gangbare afwijkend idioom, en wel een idioom dat naar haar of zijn overtuiging aansluit bij de taal- en belevingswereld van veel kinderen of jongeren. Een ‘vertaling’ dus, of liever een ‘hertaling’. Want de doeltaal is ruimer dan taal sec. In veler visie past het namelijk in de belevingswereld van kinderen en jongeren dat zij teksten beter verstaan wanneer deze vergezeld gaan van een illustratie en dat deze beeldtaal belangrijker is naarmate het kind jonger is.¹¹ Een kin-

7 Th. Brüggemann en H.-H. Ewers, *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur. Von 1750 bis 1800*. Stuttgart 1982, pp. 3-6.

8 F.H. Fokkema Andreae, *Woordenlijst van het protestantisme*, Nijkerk 1987, p. 94.

9 Jacques Dane, *Kinderbijbels*, in: George Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie II*, Kampen 2005, p. 1018. Het lemma bevat overigens vier fouten in een toch korte tekst. Er is sprake van W.G. van der Hulst en de jaren van uitgave van de *Kleine Print-Bybel* (1720), van Anne de Vries’ *Groot vertelboek voor de Bijbelse geschiedenis* (1938) en van het *Rapport van een onderzoek naar kinderbijbels* (1972) kloppen niet.

10 Definitie van H.W. de Knijff in *Sleutel en slot. Beknopte geschiedenis van de bijbelse hermeneutiek*, (1980) 4de druk Kampen 1995, p. 11. Voor de hermeneutische aspecten van de godsdienstpedagogiek, zie uitvoerig Albert K. Ploeger, *Inleiding in de godsdienstpedagogiek*, (1993) 5de druk Kampen 2001, pp. 239-281. Zie voor interessante beschouwingen over hermeneutiek in verschillende religies ook H.M. Vroom e.a., *Holy Scriptures in Judaism, Christianity and Islam: hermeneutics, values and society*, Amsterdam 1997.

11 In het boek dat lange tijd gold als standaardwerk over kinderboeken, D.L. Daalder, *Wormcruyt met Suycker*, (1950) reprint Schiedam 1976, wordt slechts terloops aandacht besteed aan de eigen verhalende kracht van illustraties in jeugdliteratuur (pp. 261-

derbijbel is dus een hertaling in woord en beeld van bijbelverhalen. Toch is deze definitie nog te strak en te veel ingegeven door wat wij gewoonlijk onder taal en vertaling verstaan. De kunstenaar die een schitterend prentenboek maakt over de ark van Noach¹² en daar een korte tekst bij schrijft, doet in principe hetzelfde als wat de geleerde heren Oort en Hooykaas doen in hun niet-geïllustreerde achtidelige Bijbel voor jongelieden.¹³ Allen willen aanschouwelijk maken wat zo bijzonder is aan deze schriftuurlijke boot, maar de Leidse theologen doen dat met een zeer grondige navertelling of parafraze, met gebruik van uitvoerige historische en archeologische gegevens, plus een beschouwing over het veronderstelde legendekarakter van dit bijbelverhaal. Beide pogingen komen uit dezelfde intentie voort, maar de uitwerkingen verschillen als dag en nacht. Dezelfde redenering geldt voor andere creatieve vormen van omgaan met de bijbelverhalen: diorama- en caleidoscoopboekjes, kleurplaten, 'speel- en doeboekjes', badboekjes, boeken die tot kijkdozen zijn om te bouwen en waarin een hedendaags kind ronddoelt in zoekplaatjes gebaseerd op de beide testamenten.¹⁴ Dergelijke meer speelse 'verwerkingen' worden vooral vanaf 1970 in toenemende aantallen geproduceerd. Maar ook veel 'kinderbijbels' uit de achttiende eeuw kennen een dergelijke vrijmoedigheid wat betreft de 'taalvorm': rebusbijbels, vraag- en antwoordbijbels, rijm- en raadselbijbels. Eveneens valt in de productie van de achttiende eeuw de grote aandacht voor illustraties op, aandacht die in de negentiende eeuw vrijwel verdwijnt om pas in het tweede kwart van de twintigste eeuw weer op te bloeien. Op de interessante parallellen en verschillen tussen deze twee zo uiteenlopende tijdvakken kom ik enkele malen terug.

Hoe kunnen we in de definitie van 'kinderbijbel' zo veel ruimte maken dat ook deze vormen van hertaling voor kinderen erin meegenomen worden? En waar ligt de grens van de definitie? Ik ga in deze studie niet nader in op de orale communicatie, die aan vrijwel elk bijbelverhaal zelf en aan vele navertellingen daarvan ten grondslag ligt. Alleen als mondelinge overdracht in woorden (en beelden) is vastgelegd, kan ze in deze studie een rol spelen. Om vooral praktische redenen zie ik ook af van bijbelverhalen die voor kinderen zijn gepubliceerd in bladen, blaadjes en tijdschriften van diverse signatuur.¹⁵ En in de derde plaats beperk ik me tot gedrukte boekuitgaven en houd ik me niet bezig met cassettebandjes, video's, cd-roms, dvd's en andere media.

Van de exclusie naar de inclusie, terug naar een poging tot intentionele definitie.

Wanneer een auteur (of meer auteurs) in een boek probeert een of meer bijbelverhalen aan kinderen en jongeren (tot aan hun volwassenheid) door te geven door middel van een hertaling van deze verhalen, illustraties en eventueel andere vormen van speelse en/of informatieve aard, dan is er in deze studie sprake van een kinderbijbel. Binnen deze ruime definitie vallen dus zowel een boekje van vier pagina's met kleurplaatjes en tekst over Mozes, de beroemde Kleine Printbybel uit 1720, een boek als *De man van Nazareth* van Mies Bouhuys en Piet Worm, de catechetiserende bijbelboekjes uit de zeventiende en achttiende eeuw als het geleerde werk van Oort en Hooykaas, de *Kijkbijbel* van Kees de Kort en een bijbelse jeugdroman. Buiten deze definitie vallen publicaties waarin gedeelten van bestaande bijbelvertalingen voor 'volwassenen',

264). Illustraties behoren in deze beschouwing tot de 'boekverzorging' en zijn 'franje'. Al gold dit misschien een halve eeuw geleden als een gangbare 'visie' op de kracht van het beeld, zij is tegenwoordig als achterhaald te beschouwen en gaat ook niet op voor de geschiedenis van de kinderbijbel.

12 Zie bijvoorbeeld 1995 WILDSMITH *Ark*.

13 1871 OORT *Jongelieden*.

14 Carl Anker Mortensen, *Mini Mike in het Oude/Nieuwe Testament*. Geïllustreerd door José Pérez Montero. Haarlem/Beernem 1997.

15 Van oudsher staan de tijdschriften van de zondagsschoolverenigingen (Nederlandsche Zondagsschool Vereeniging, Jachin) en tractaatuitgeverijen (Timotheüs) vol met navertelde bijbelverhalen. Ze zijn vandaag de dag te vinden in tijdschriften als *Kind op Zondag*, *Kind op Maandag*, *Bonnefooi*, *De Kandelaar*, *Korrels*.

eventueel van illustraties voorzien, aan jongeren worden aangeboden. ‘Hertaling’ in de brede zin van het woord is de sleutel van de gehanteerde definitie.

Deze ruime definitie is in het algemeen van toepassing op wat in deze studie besproken wordt. Zij is ook de matrix van de lijst van kinderbijbels aan het eind van deze studie. Dat een vier bladzijden tellend werkje over Mozes een ‘kinderbijbel’ mag heten, doet wellicht wonderlijk aan, maar zoals gezegd gelden hier niet de kwaliteit en omvang, maar de intentie van de auteur en de illustrator.

Nadrukkelijk zij voorts gesteld dat in deze studie geen onderscheid gemaakt wordt tussen oorspronkelijk in het Nederlands gepubliceerde en vertaalde of bewerkte uitgaven. Vanzelfsprekend zullen oorspronkelijk Nederlandstalige kinderbijbels meer aandacht krijgen, aangezien die vooral de ontwikkelingen in Nederland laten zien, maar ‘buitenlandse’ kinderbijbels negeren, zou onrecht doen aan invloedrijke kinderbijbels als die van Johannes Hubner, Jakob Hesz, Christoph von Schmid, A.M. Cocagnac, Kenneth Taylor of Lois Rock.¹⁶

Van definiëring naar rubricering. Sören Dalevi¹⁷ noemt drie kenmerken van de moderne kinderbijbel. Ze biedt in de eerste plaats een *selectie* van bijbelteksten, de *verteltaal* is in de tweede plaats *aangepast aan kinderen*, en in de derde plaats is een kinderbijbel *geïllustreerd*. Op deze – heldere – indeling valt geen rubricering te bouwen. Rubricering van kinderbijbels is een lastige, schier onmogelijke opgave. Christine Reents heeft in haar lemma over school- en kinderbijbels in het *Lexikon der Religionspädagogik*¹⁸ tien soorten ‘kinderbijbels’ onderscheiden. Sommige ervan komen in de Nederlandse geschiedenis niet voor, andere Nederlandse kinderbijbels zijn er niet in onder te brengen.

Op grond van mijn onderzoek doe ik de volgende poging tot rubricering, met alle vormen van voorbehoud, want het veld is lastig in kaart te brengen en tal van uitgaven ontsnappen aan etikettering. Maar 90% van de Nederlandse kinderbijbels is wel in een van de volgende categorieën onder te brengen.

1. Bijbelse leesboekjes (met letterlijke tekst)
2. Bijbeldidactiek voor kinderen (bijbelverhalen in vragen en antwoorden, illustraties, rijmpjes en versjes, dialogen en samenspraken, rebussen en andere puzzels)
3. Bijbelse deugdenboeken voor kinderen
4. Bijbelparafrase voor de jeugd
5. Bijbelse geschiedenis (overzichtswerken voor onderwijsdoeleinden)
6. Jezus voor kinderen
7. Navertellingen van de Bijbel of bijbelgedeelten (zonder interventie van de auteur)
8. Bijbelse jeugdromans
9. Bijbels in eenvoudig Nederlands
10. Bijbelverhalen voor feestdagen (Kerst, Pasen, Eerste Heilige Communie)
11. Jeugdboeken over de Bijbel (dagelijks leven, archeologie, geschiedenis)
12. Beeldbijbels (zonder of met zeer weinig tekst)
13. Bijbelse stripverhalen

¹⁶ In deze studie worden over het algemeen voornamen dan wel initialen van personen weergegeven zoals ze in de bronnen zelf worden gehanteerd.

¹⁷ Sören Dalevi, *Gud som haver barnen kär?* (Heeft God het kind lief?), Karlstad 2007, pp. 15v.

¹⁸ Eerste deel Neukirchen-Vluyn 2001, pp. 1008–1014. Zij komt tot de volgende categorieën: bijbelse spreukenboeken, beeldbijbels, pericopenboeken bij het kerkelijk jaar en de kerkelijke feesten, catechetische kinderbijbels, vrije vertellingen op bijbelse basis, Jezusboeken voor kinderen, bijbelse beeldboeken, informatieve boeken over de archeologie, parodieën en bijbelstrips.

14. Bijbelverhalen anders verteld (sleutelverhalen, poëzie, perspectiefverhalen, toneel en dergelijke)
15. Handboeken en methoden voor godsdienstonderwijs (met navertellingen)
16. Creatief werkmateriaal geïnspireerd door bijbelverhalen (met kleurplaten of zoekplaten, kijkdozen, pop-upboekjes)
17. Verhalen voor jongeren uit verschillende religieuze tradities, waaronder bijbelverhalen
18. Non-print bijbelbewerkingen voor jongeren

Er zullen uitgaven zijn die in verschillende categorieën onder te verdelen zijn. Niet alle categorieën worden in deze studie behandeld – categorie 9, 11, 15, 16 en 18 komen bijvoorbeeld niet of nauwelijks aan bod.

Elke gekozen periodisering heeft voor- en nadelen. Ik heb er in de chronologische hoofdstukken van deze studie voor gekozen de behandelde tijdvakken in te delen naar de verschijningsjaren van bijzondere, spraakmakende en grensverleggende kinderbijbels. Zo begint hoofdstuk 3 met de *Bijbel voor de jeugd* van J.H. van der Palm, waarvan de eerste aflevering in 1811 verschijnt en die voor generaties kinderbijbelschrijvers normerend is geweest. Hoofdstuk 4 zet in met de al genoemde *Bijbel voor Jongelieden* van H. Oort en I. Hooykaas, waarvan het eerste deel in 1871 verschijnt en die misschien wel de meest buitenissige en omstreden ‘kinderbijbel’ uit de Nederlandse geschiedenis is. Hoofdstuk 5 begint met *De Bijbelsche Geschiedenissen* van W.G. van de Hulst uit 1918, een narratief keerpunt in de Nederlandse kinderbijbelgeschiedenis. Hoofdstuk 5 eindigt met de Tweede Wereldoorlog, de enige door mij gekozen periodisering buiten de ontwikkeling van de kinderbijbel zelf. In de oorlog ligt immers de productie van jeugdboeken en kinderbijbels vrijwel stil en na die oorlog ‘woelt alles om verandering’. In hoofdstuk 6 behandel ik met een inhaalmanoeuvre de geschiedenis van de rooms-katholieke kinderbijbel vanaf de zestiende eeuw, eveneens met als einddatum 1940. Een laatste jaartal is 1976, waarmee hoofdstuk 7 afsluit, het jaar waarin *Woord voor Woord* van Karel Eykman en Bert Bouman uitkomt, opnieuw een scharnierpunt in de geschiedenis van de Nederlandse kinderbijbel.

De vier genoemde kinderbijbels zijn wellicht niet de beste, meest verkochte of belangrijkste kinderbijbels, ze zijn wel katalysators geweest in de ontwikkeling van het genre in Nederland en zijn ook typerend voor Nederland: geen van deze vier uitgaven heeft haar evenknie in een ander land. De eerste drie zijn nooit in een andere taal vertaald.¹⁹

De gekozen periodisering heeft als nadeel dat ze geen recht lijkt te doen aan het feit dat maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen zich niet laten indelen in duidelijk afgeschotte tijdvakken. Zo zou hoofdstuk 2, waarin voorlopers en eerstelingen aan de orde komen, in tweeën te delen zijn door de eerste ‘verlichte’ kinderbijbels als start van een nieuwe periode te nemen. Maar omdat de geschiedenis een zekere traagheid kent en de Verlichting pas in de negentiende eeuw echt een weerslag vindt in de in Nederland geproduceerde kinderbijbels, heb ik ervoor gekozen deze scheiding – die ik als kunstmatig zou ervaren – niet aan te brengen. Een en ander heeft wel tot gevolg dat de schotten tussen de tijdvakken poreus zijn. Vooral in de slotparagrafen van de chronologische hoofdstukken zal ik vaak teruggrijpen op ontwikkelingen in eerdere perioden en soms grijp ik vooruit naar wat nog komen zal. Dat geeft deze geschiedschrijving wellicht zo nu en

¹⁹ In deze studie worden kinderbijbels behandeld die tot en met 2005 zijn verschenen.

dan het aanzien van de Echternachse sprongprocessie – drie stappen voorwaarts, twee stappen terug – maar hopelijk komt dat de helderheid van mijn verhaal ten goede. Geschiedenis is immers een voortgaand en ongelijktijdig proces, zoals uit deze studie overvloedig zal blijken.

1.2 DE INTERNATIONALE CONTEXT

De geschiedenis van de Nederlandse kinderbijbel speelt zich niet af in isolement. Deze studie beperkt zich niettemin tot het Nederlandse taalgebied.²⁰ Daar is alle reden voor, niet in de laatste plaats de omvang van het te beschrijven materiaal. Een andere en voor mij nog belangrijker reden is de afwezigheid van een studie over kinderbijbels in het Nederlandse taalgebied. Daarin loopt Nederland achter vergeleken met Duitsland en de Verenigde Staten. Vooral in het Duitse taalgebied hebben de belangstelling voor de geschiedenis, de theologie, de pedagogische kwaliteit van kinderbijbels en de consumentenvoorlichting de laatste twintig jaar een hoge vlucht genomen. Tal van auteurs hebben daarover beschouwingen gepubliceerd, er zijn brochurereeksen en studieconferenties aan gewijd en er zijn over bepaalde Duitse (voorlopers van) kinderbijbels als die van Johannes Hubner en Christian Gottlob Barth monografieën verschenen. Al bevatten deze Duitse uitgaven vaak grondige en interessante studies op narratologisch en godsdienstpedagogisch terrein, de historische overzichten zijn weinig uitvoerig en doorgaans nogal oppervlakkig. Auteurs als Christine Reents, Regine Schindler, Irene Renz, Reinmar Tschirch, Sybille Peter-Perret en Gottfried Adam houden zich vooral bezig met de theologische inhoud, het moralisme, de schrijfstijl en de illustraties van kinderbijbels en hun invloed op kinderen. Tevens zijn er in Duitsland tal van uitgaven verschenen die consumenten de weg wijzen in kinderbijbelland.

In de Verenigde Staten heeft Ruth B. Bottigheimer in 1996 een van de meest uitgebreide studies over kinderbijbels gepubliceerd, met de pretentieuze titel *The Bible for Children – from the Age of Gutenberg to the Present*. Het overgrote deel van dit boek vergelijkt op boeiende wijze de behandeling van verschillende bijbelgedeelten in verschillende kinderbijbels. Een dertigtal bladzijden is gewijd aan de geschiedenis van de kinderbijbel, waarbij de ontwikkelingen in verschillende landen en taalgebieden slechts in enkele bladzijden wordt geschetst. Nederland ontbreekt daarbij.²¹ Een andere historische inleiding biedt de Weense onderzoeker Gottfried Adam, een productief auteur op dit terrein, maar ook dit overzicht is summier.²² De Zweedse theoloog Sören Dalevi schrijft in 2007 een dissertatie over de narratologische aspecten van kinderbijbels, naar aanleiding van twee exemplarische kinderbijbels, en laat zijn studie voorafgaan door een eveneens summier historisch overzicht, waarbij hij zwaar leunt op het werk van Bottigheimer.²³ Overzichten van gepubliceerde kinderbijbels zijn er wel, vooral in het Duitse taalgebied.²⁴

Over het algemeen definiëren deze onderzoekers het begrip ‘kinderbijbel’ ruim en zij laten de

²⁰ Nederlandstalig België is daar vanzelfsprekend bij inbegrepen, Zuid-Afrika en Friesland uiteraard niet, al zal men in de lijst van kinderbijbels wel enkele Zuid-Afrikaanse en Friese uitgaven tegenkomen.

²¹ Ruth B. Bottigheimer, a.w. New Haven/London 1996, pp. 39-52. Zij behandelt achtereenvolgens de ontwikkelingen in Duitsland, Frankrijk, Engeland, de Verenigde Staten, Zwitserland, Zuid-Europa en Rusland.

²² In: Gottfried Adam en Rainer Lachmann (Hg.), *Kinderbibeln – ein Lese- und Studienbuch*. Münster z.j. (2006), pp. 50-64.

²³ Sören Dalevi, a.w., pp. 15-28. Zie verder over deze studie ook paragraaf 5.7 over Anne de Vries.

²⁴ Te noemen zijn Christine Reents' fraaie monografie over Johannes Hubner en de Duitse ontwikkelingen in de 18de eeuw, *Die Bibel als Schul- und Hausbuch für Kinder*, Göttingen 1984, pp. 375-381, Sybille Peter-Perret, *Biblische Geschichten für die Jugend erzählt*, Essen 1991, pp. 273-285 en de al genoemde Ruth B. Bottigheimer, a.w., pp. 277-313.

geschiedenis van de kinderbijbel dan ook vroeg beginnen. Ruth Bottigheimer noemt als eerste kinderbijbel de *Passional* van Maarten Luther uit 1529, een geschriftje met de omvang van een pamflet waarin illustraties bij bijbelgedeelten vergezeld gaan van de bijbehorende teksten in het Duits, uit de bijbelvertaling waar Luther op dat moment aan werkt. Het gaat dus niet om bewerkingen van bijbelpassages, maar deze beknopte *Layenbibel* is volgens Luthers eigen voorwoord wel bedoeld voor *kinder und einfeltigen*.²⁵ De andere onderzoekers zeggen het Bottigheimer na. Zelf noemt ze in haar studie een nog ouder werk, nog van vóór de uitvinding van de boekdrukkunst, als voorloper van de kinderbijbel, namelijk de *Historia Scholastica* van de Franse theoloog Petrus Comestor van rond 1150, waarin bijbelgedeelten worden naverteld voor leken. Bottigheimer noemt de werkwijze van deze uitgave exemplarisch voor latere kinderbijbels, maar aangezien dit boek niet voor kinderen is bedoeld, gaat het de meeste onderzoekers te ver dit boek als de eerste kinderbijbel te beschouwen.²⁶

Interessant is dat de ontwikkeling van het genre in verschillende landen zo anders verloopt dan de ontwikkeling in Nederland, waaraan deze studie is gewijd. Dat de geschiedenis van de kinderbijbel in het protestantse Duitsland begint, is zonneklaar. Vooral dankzij de enorme invloed van Maarten Luther en het lutheranisme in Duitsland en de van meet af aan vrijwel onaantastbare status van Luthers bijbelvertaling zijn er al vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw tal van bijbelboekjes voor kinderen in het Duitse taalgebied verschenen. Het gaat daarbij veelal om een selectie van bijbelteksten uit Luthers bijbelvertaling, vrijwel nooit om bewerkingen van bijbelteksten. Het zijn didactisch opgezette boekjes, de kinderen verwijzend naar de Bijbel zelf, waarbij de tekstgedeelten aangevuld worden met vragen en antwoorden, met illustraties, met gedichtjes, dialogen et cetera, een type ‘kinderbijbel’ waarvan we ook in de vroege Nederlandse kinderbijbelgeschiedenis veel voorbeelden zullen aantreffen. Wat aantallen betreft²⁷ komt de al genoemde onderzoekster Sybille Peter-Perret voor de achttiende eeuw op 70 titels van ‘kinderbijbels’ en bijbel-excerpten voor kinderen. Ter vergelijking: in mijn – niet complete – Nederlandse lijst kom ik voor de achttiende eeuw in Nederland op 47 titels. Het betreft in de Duitse lijst vaak uitgaven die eerder ‘vermeerderde’ catechismussen genoemd kunnen worden dan bijbelbewerkingen voor kinderen. We zullen in hoofdstuk 5 bij de behandeling van het werk van Anne de Vries zien dat het verschijnen van de vertaling van diens kleuterbijbel in Duitsland in 1955 als een enorme vernieuwing van het genre van de kinderbijbel wordt gezien – een status die alleen te verklaren is als gevolg van de eeuwenlange dominantie van het zestiende-eeuwse type van didactische bijbeloverdracht in Duitsland. Meer nog dan het aantal titels getuigt daarvan het soms overstelpende aantal herdruk-

25 De bekendste publicatie van de *Passional* is als onderdeel van Luthers *Ein betbüchlin mit gym Calender und Passional*, Wittenberg 1529. Deze uitgave bevat echter niet de afbeeldingen. Zij werd in facsimile heruitgegeven, Kassel 1982. Van lekenbijbels – *Layenbibel* – zijn er in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd talloze verschenen, ook in Nederland. Het betreft doorgaans van bijbelteksten voorziene verzamelingen illustraties. Zij blijven hier buiten beschouwing, omdat ze niet voor kinderen waren bedoeld. Een enkele uitgave wordt in paragraaf 2.5 behandeld. Voor de geschiedenis van lekenbijbels zie o.a. de dissertatie van P.J.G. van der Coelen, *De Schrift verbeeld – oudtestamentische prenten uit renaissance en barok*, Nijmegen 1998, en de congresbundel van M. Lamberigts en A.A. den Hollander, *Lay Bibles in Europe 1450-1800*, Leuven 2006. In een bijdrage aan deze bundel, p. 303, noemen Mark Aalderink en Gwendolyn Verbraak overigens het verbluffende aantal van 442 verschillende Nederlandse vertalingen van (gedeelten van) de Bijbel die verschenen zijn tussen 1477 en 1553. Daaronder zijn 42 complete bijbels. Tal van deze bijbels zijn geïllustreerd.

26 Zo Gottfried Adam, a.w., p. 53 en Sören Dalevi, a.w., p. 19. Over de *Historia Scholastica* als ‘kinderbijbel’ uitvoerig Ruth B. Bottigheimer, a.w., pp. 15-23. Th.C. Frederikse, auteur van de hervormde nota over het Schriftgezag, *Klare wijn*, 's-Gravenhage 1967, pp. 21v., noemt het boek van Comestor ‘een bijbelse geschiedenis’ en evenals Bottigheimer zelfs ‘een soort kinderbijbel’, hetgeen te veel gezegd is.

27 Het gaat hier om de aantallen titels. Op wat die aantallen ‘waard’ zijn kom ik terug in paragraaf 1.4.

ken en heruitgaven en de eeuwenlange invloed van bepaalde uitgaven. Zo bereikt de uitgave van de *Zweymal zwei und funffzig Auserlesene Biblische Historien aus dem Alten und Neuen Testamente, Der Jugend zum Besten abgefasset* van Johannes Hubner uit 1714 tot in de twintigste eeuw ongeveer 250 drukken en bewerkingen. Dat aantal wordt nog overtroffen door *Calwer zweimal zwei und funffzig biblische Geschichten für Schulen und Familien* van Christian Gottlob Barth uit 1832. Daarvan verschijnt nog in 1945 een 487ste druk. Het boek is in 87 talen vertaald.²⁸ Veel van deze Duitse kinderbijbels zijn vooral voor het onderwijs bedoeld; dat verklaart de enorme oplagen. Ook de populaire ‘bijbelse geschiedenissen’ zijn vooral voor school uitgegeven en vinden grote verspreiding, zowel aan protestantse als aan katholieke zijde. Zoals we in hoofdstuk 6 zullen zien, zijn de vertalingen van het werk van de katholieken Overberg, Businger, Heeres, Schuster en Ecker de belangrijkste Nederlandse katholieke ‘kinderbijbels’ uit de negentiende eeuw. Maar ook de bijbelse geschiedenis van de lutheraan Ludwig Zahn (1832) met in Duitsland honderdduizenden verkochte exemplaren vindt vanaf 1842 in het Nederlandse onderwijs gretig aftrek. Het duurt lang voordat de Duitse kinderbijbel zich aan dit ‘schoolse’ keurslijf ontworstelt – de uitgaven vertonen lange tijd dezelfde opzet en dezelfde wijze van behandelen van de bijbelse stof. Maar als de Duitse kinderbijbel inhoudelijk nieuwe wegen gaat, na de Tweede Wereldoorlog, vindt er een explosieve groei van het aantal verschillende kinderbijbels plaats en wordt het aanbod gevarieerder. Christine Reents schat in 2001 het aantal in het Duits geschreven en vertaalde kinderbijbels vanaf het begin van de negentiende eeuw op 500 (Nederland: ongeveer 670). Rainer Andreas Neuschäfer komt voor de periode 1955-2006 uit op 220 nieuwe titels (Nederland circa 500).²⁹ Gottfried Adam citeert Roswitha Cordes, die vertelt dat op een bijeenkomst over kinderboeken in Schwerte in 1991 250 verschillende kinderbijbels zijn tentoongesteld, kinderbijbels dus die op dat moment in de Duitse boekhandel verkrijgbaar zijn.³⁰ Deze enorme toename van het aantal kinderbijbels na 1950 en vooral na 1960 zien we eigenlijk in alle landen met een kinderbijbeltraditie optreden. De omslag van didactische naar meer vertellen- de kinderbijbels na 1950 zien we eveneens overal plaatsvinden, behalve in Nederland, zoals we in het vervolg zullen zien, waar deze ontwikkeling al veel eerder is ingezet. De schaarse Duitse historische overzichten zijn tot slot opvallend eensluidend in hun oordeel over de monotonie van het genre tot 1950. We zien bijvoorbeeld minder aandacht voor de invloed van de Verlichting en van de filantropijnen³¹ op het Duitse onderwijs en de (godsdienst)pedagogiek dan die mijns inziens zou verdienen. De filantropijnen hebben in Duitsland een nieuw type kinderbijbel geïntroduceerd: bewerkte bijbelverhalen als deugdenhandboek. Daarover meer in hoofdstuk 2, waarin wordt weergegeven hoe het juist de vertalingen van Duitse uitgaven uit het laatste kwart van de achttiende eeuw zijn die in Nederland een andere toon gaan zetten.

Voor zover bekend maakt de kinderbijbel in andere door het lutheranisme gestempelde landen een vergelijkbare ontwikkeling door, zij het dat deze later begint dan in Duitsland. Sören Dalevi beschrijft voor Zweden hoe de dominantie van de Lutherse bijbelopvatting in het algemeen met

28 Zie respectievelijk Christine Reents, a.w., pp. 237-274, en Gottfried Adam, a.w., p. 52. Beide boeken zijn ook in het Nederlands uitgegeven, resp. Amsterdam 1716 en Brussel 1857. Zie voor het boek van Hubner verder paragraaf 2.4. De vaak in dergelijke ‘bijbelse geschiedenissen’ voorkomende 52 hoofdstukjes verwijzen naar een wekelijks ritme van (voor)lezen en overhoren, zodat de hele bijbel, Oude en Nieuwe Testament, in twee jaar tijd behandeld kon worden. De Heidelbergse Catechismus van 1563 is evenals andere catechismussen voor kerkelijk gebruik opgedeeld in 52 zondagen.

29 Rainer Andreas Neuschäfer, *Kinderbibeln – Einschätzungen und Einblicke*, in: *Aufbrüche* 10 (2003) Heft 1, pp. 19v.

30 Resp. Christine Reents (2001), a.w., p. 1008, en Gottfried Adam, a.w., p. 51.

31 ‘Filantropijnen’ – mensenvrienden – is de meestal gebruikte aanduiding voor door de Verlichting geïnspireerde Duitse pedagogen uit de laatste decennia van de 18de eeuw. Zie verder paragraaf 2.11.

zich meebrengt dat bijbelverhalen lange tijd zo letterlijk mogelijk worden weergegeven met zo min mogelijk tussenkomst en bewerking van de auteur. Een ingrijpende onderwijshervorming in de tweede helft van de negentiende eeuw geeft het genre van de kinderbijbel in Zweden een grote impuls. Dalevi vertelt over een inspectiereis door Europa van C.A. Torén in 1860, die in opdracht van de Zweedse koning moet uitzoeken hoe het met het bijbelonderwijs beter zou kunnen en vooral in Pruisen tot het inzicht komt dat een verhalende vorm van bijbeloverdracht veel effectiever is dan de routineuze catechetiserende methode. Op grond van Toréns bevindingen vindt in Zweden een grootschalige hervorming van het religieuze onderwijs plaats die ertoe leidt dat andere typen kinderbijbels een kans krijgen – gevolg is dat tussen het jaar van invoering 1866 en 1900 in Zweden 130 verschillende kinderbijbels worden uitgegeven, een aantal dat in die jaren nergens anders in de wereld wordt geëvenaard – in Nederland zijn het er in dezelfde periode ongeveer 45.³² Maar ook in Zweden geldt de publicatie van de vertaling van Anne de Vries' kleuterbijbel in 1961 als het startpunt van een nieuwe ontwikkeling van het genre, zoals we in hoofdstuk 5 zullen zien. En zo onderscheidt de Zweedse kinderbijbelgeschiedenis zich evenals de Duitse nadrukkelijk van de Nederlandse. De invloed van Zweedse kinderbijbels in Nederland is overigens gering. Uit het Zweeds zijn twee kleine bijbelbewerkingen voor kinderen in het Nederlands vertaald.

Dalevi schat op grond van gegevens van E. Aller het aantal in Denemarken verschenen verschillende kinderbijbels op 170. In Denemarken is de meest verspreide kinderbijbel de (nog) niet in het Nederlands vertaalde *Børnebibelen* van Johannes Møllehave uit 1996 met 175.000 verkochte exemplaren.³³ Drie Deense kinderbijbels, van Morten Pontoppidan (1915), van Cecil Bødker (1986) en het Jezusboek voor kinderen van Kaj Munk (1950) zijn in het Nederlands vertaald.

De kinderen in Frankrijk wordt twee eeuwen lang voornamelijk met twee boeken bijbelkennis bijgebracht. In de eerste plaats gebruikt men daarvoor de catechismus en dan vooral die van Claude Fleury, de biechtvader van Lodewijk XIV, de *Catéchisme Historique* uit 1679. De Nederlandse bewerking ervan zullen we in paragraaf 6.2 tegenkomen. De andere, en misschien nog invloedrijkere uitgave is die van Nicolas Fontaine, *Histoire du Vieux et du Nouveau Testament*, uit 1670: per bijbelgedeelte een illustratie, een navertelling en patristisch commentaar. Fontaines boek is vele malen in Frankrijk heruitgegeven en ligt aan de basis van uitgaven in andere landen, zoals Engeland, Zwitserland, Italië, Portugal, Duitsland en zelfs Rusland. In de Nederlandse kinderbijbelgeschiedenis speelt het boek geen rol. Verder zijn het vooral uit het Duits – regelmatig zonder bronvermelding – vertaalde werken die in Frankrijk de toon zetten in de bijbelse opvoeding. Van een echte eigen kinderbijbelproductie kan pas gesproken worden wanneer de twintigste-eeuwse katholieke bijbelbeweging de aandacht voor de bijbelverhalen in beweging zet, wat leidt tot tal van uitgaven na 1950, waarvan er ook tientallen in het Nederlands zijn vertaald.³⁴ Met name op het gebied van illustraties laten Franse uitgaven in de laatste decennia vaak pogingen tot vernieuwing zien.

De katholieke landen van Zuid-Europa hebben geen noemenswaardige eigen traditie van kinderbijbels – belangstelling voor de Bijbel komt pas op na 1950 en daarna wordt voor kinderbijbels veelal gebruik gemaakt van vertalingen. In Rusland is een tijdlang Fontaines bijbelse geschiedenis populair, maar die wordt in 1774 overvleugeld door de *Bijbelverhalen voor kinderen* van Vader Benjamin, een eigen Russische uitgave met een semi-officiële status.³⁵

32 Sören Dalevi, a.w., pp. 26v.

33 Sören Dalevi, a.w., resp. p. 21 en p. 13.

34 Ruth B. Bottigheimer, a.w., pp. 41-43.

35 Het boek beleefde in enkele jaren tijd zes drukken, *idem*, p. 51.

Interessanter is de kinderbijbelgeschiedenis van Zwitserland. De bijbelse geschiedenissen van Hubner zijn er aanvankelijk populair – ze worden in het Frans, Italiaans en Reto-Romaans vertaald. Ook het werk van Jakob Feddersen, Johann Peter Miller en Christoph von Schmid is er in trek. Opvallend in het Zwitserland van rond 1800 is de milde en tolerante toon van de eigen Zwitserse bijbelbewerkingen voor de jeugd, vooral in de uitgaven van Johann Caspar Lavater (1772) en Johann Jakob Hesz (1778), waarvan de laatste in het Nederlands is vertaald. Diezelfde toon treffen we aan in het wat oudere Franstalige werk van de Zwitserse katholiek Jean Frédéric Ostervald. Diens bijbelcatechismus uit 1720 wordt in het midden van de negentiende eeuw opnieuw uitgegeven, maar dan zonder vragen en antwoorden en zo ontstaat een doorlopende bijbelse geschiedenis die aan de basis ligt van verschillende vertalingen en bewerkingen en die ook in Frankrijk populair wordt. De milde ‘Zwitserse’ toon is te verklaren uit de bijzondere Zwitserse samenleving die gekenmerkt wordt door een grote diversiteit van taal en confessie.³⁶

Wie het enorme aantal vertaalde kinderbijbels uit het Engels van de laatste decennia ziet, zou vermoeden dat Engeland een welige kinderbijbeltraditie kent. Dat is echter slechts ten dele het geval. Hoewel de puriteinen aan het begin van de zeventiende eeuw het gezin en de bijbeloverdracht hoog in het vaandel hebben staan, blijft de productie veelal beperkt tot catechismusachtige uitgaven, waarvan die van de Londense predikant Eusebius Pagit uit 1605 vertaald wordt in het Nederlands en in 1640 als de ‘eerste Nederlandse kinderbijbel’ op de markt komt (zie paragraaf 2.3). Er komt in Engeland niet veel ander werk bij, het blijft bij enkele uitgaven met verkorte versies van geselecteerde bijbelverhalen. Veel uitgaven zijn schatplichtig aan het werk van Nicolas Fontaine. De eerste vrouw in de wereld die zich auteur mag noemen van een kinderbijbel is de door de filantropijnse school beïnvloede Sarah Trimmer, die in 1782 haar *Sacred History* in zes banden publiceert. Een verkorte versie in twee banden verschijnt in 1793 onder de titel *Abridgement of Old/New Testament History*, een bestseller waarvan tot 1870 zo’n 750.000 exemplaren zijn verkocht. In de negentiende en twintigste eeuw komt een gestage stroom commerciële kinderbijbels op gang, die na 1960 explosief toeneemt en de anglicaanse en rooms-katholieke markt zonder onderscheid bedient. Over aantallen titels van Engelse en in het Engels vertaalde kinderbijbels is helaas niets bekend. Te vermoeden valt – maar niet meer dan dat – dat die aantallen in de buurt liggen van die van het Duitse taalgebied.

Wat voor Engeland geldt, geldt *mutatis mutandis* ook voor de Verenigde Staten, waar tot 1950 de verschillende etnische bevolkingsgroepen veelal op maat bediend worden met geïmporteerde uitgaven in de taal van herkomst en waar een eigen Engelstalige traditie pas in de twintigste eeuw aarzelend op gang komt. Het zijn echter vooral kinderbijbels uit Engeland die in de Verenigde Staten op de markt gebracht worden. Een opvallend Amerikaans fenomeen is wel dat bekende schrijvers en schrijfsters zich aan bijbelbewerkingen voor kinderen wagen. Zo schrijven Walter de la Mare, Hendrik van Loon, Pearl Buck en Norman Vincent Peale kinderbijbels – de laatste drie zijn ook in het Nederlands vertaald.³⁷

³⁶ Ik volg hier met instemming de gevolgtrekkingen van Ruth Bottigheimer, *idem*, pp. 49v.

³⁷ Over kinderbijbels in Engeland en de Verenigde Staten zie *idem*, pp. 43–48.

1.3 NEDERLANDSE ONTWIKKELINGEN IN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF

Vooral het Duitse en Engelse taalgebied hebben een met het Nederlandse taalgebied vergelijkbare rijke kinderbijbeltraditie, hoewel het aantal titels van Duitse en Engelse kinderbijbels verrassenderwijs achterblijft bij dat van Nederlandse uitgaven. Wel zijn de oplagen vanzelfsprekend veel hoger.

Behalve overeenkomstige ontwikkelingen zijn er ook verschillen tussen de kinderbijbeltradities van de onderscheiden landen. Er komen tal van kinderbijbels in deze studie aan de orde die geen vergelijkbare pendant hebben in het Engels of Duits. Er is dus sprake van een specifiek Nederlandse ontwikkeling van het genre.

Een indeling van de geschiedenis van de Nederlandse kinderbijbel in drie perioden helpt om vast te stellen waar de ontwikkeling van de Nederlandse en van de buitenlandse kinderbijbel overeenstemmen en waar zij uiteenlopen. De drie perioden zijn: vanaf de Reformatie tot 1811, van 1811 tot 1945 en vanaf 1945 tot nu.

De vroege geschiedenis van de (voorlopers van de) kinderbijbel ontwikkelt zich in Nederland parallel aan die in Duitsland en Engeland (en andere landen met een stevige protestantse traditie). Er zijn weinig verschillen in aanpak, vormgeving en godsdienstpedagogische doelstellingen. De boekjes zijn didactisch van aard, leren de kinderen de letterlijke tekst van de Bijbel en overhoren hen. Hulpmiddelen daarvoor zijn een catechismusachtige aanpak met vragen en antwoorden, illustraties, tweegesprekken, rijmpjes en raadsels. Ook de bijbelse leesboekjes komt men overal in protestants Europa tegen. Hoogstens kan men constateren dat de productie van dergelijke 'kinderbijbels' in Nederland later op gang komt dan in Duitsland en Engeland. Het aantal titels van 'kinderbijbels' ligt in die landen tot omstreeks 1800 eveneens hoger dan in Nederland. De vernieuwing van het genre, die geïnspireerd door de Duitse filantropijnen in het laatste kwart van de achttiende eeuw tot stand komt en doorwerkt in vooral Duitsland, Zwitserland en Engeland, ligt ook aan de basis van de verdere Nederlandse ontwikkeling van het genre. De eerste 'verlichte' kinderbijbels, bijbelse deugdenboeken, zijn vertalingen van uitgaven in het Duits, die van Feddersen, Hencke en Hesz. Daarna pas gaan Nederlandse schrijvers zulke kinderbijbels produceren, zoals we in paragraaf 2.10 vaststellen. Ook de eerste rooms-katholieke kinderbijbels, zoals die van Schrant (zie paragraaf 6.2), hebben deze verlichte toon en voeden kinderen op tot deugdzaam burgers. De Duitse bestsellers van de katholieke Christoph (von) Schmid vinden in Nederland eveneens gretig aftrek, zoals we in paragraaf 6.4 zullen zien. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen – waarvan men kan zeggen dat ze mede door de ideeën van de filantropijnen is geïnspireerd – is de initiatiefnemer van tal van 'nieuwe' verlichte bijbelse geschiedenissen voor het onderwijs (zie vooral paragraaf 3.9). Er is al met al weinig reden om in de periode tot 1811 van een eigen Nederlandse ontwikkeling te spreken.

Tussen 1811 en 1945 gaat de Nederlandse geschiedenis van de kinderbijbel eigen wegen, vergeleken met de Duitse en Engelse geschiedenis. Daar blijven de hierboven genoemde twee soorten kinderbijbels, en dan vooral de didactische, belerende soort, populair tot ver in de twintigste eeuw. Dat heeft met de organisatie van het (godsdienst)onderwijs te maken en met de ontwikkelingen in de dominante protestantse kerken aldaar. De dynamiek van de negentiende-eeuwse ontwikkelingen in de kerk, in het godsdienstonderwijs en de theologie in Nederland is de motor van de productie van talrijke van het algemene Europese beeld afwijkende kinderbijbels. Kinderbijbels die in deze studie uitgebreid worden besproken en soms de periodisering van de hoofdstuk-

ken bepalen, hebben geen vergelijkbare uitgave in het buitenland. Er zit in de Nederlandse kinderbijbels van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een behoorlijke portie apologetiek bijvoorbeeld, meer dan in Engelse of Duitse kinderbijbels uit dezelfde periode. Schrijvers van kinderbijbels nemen in hun boeken standpunten in in theologische discussies en zelfs kerkelijke twisten. Het komt, zoals we vooral in hoofdstuk 3 en 4 zullen zien, de kwaliteit van de kinderbijbels niet altijd ten goede. Het typisch Nederlandse verschijnsel van de uitvoerige bijbelparafraze voor de jeugd, waartoe vooral J.H. van der Palm de aanzet geeft, is gegroeid op de voedingsbodem van de polemiek. Van der Palms grote project (*Bijbel voor de jeugd*, 1811-1834) krijgt navolging in joodse kring, met de *Bijbel voor de Israelitische jeugd* van S.I. Mulder (1843-1855) en in rooms-katholieke kring met de *Bijbelse Geschiedenis* van J.C.H. Muré (vanaf 1863). Ook twee andere grotere kinderbijbelprojecten die uitvoerig aan de orde komen in hoofdstuk 4 volgen de methode van de parafraze, omdat de auteurs zich willen verantwoorden voor de standpunten die zij innemen in de kerkelijke en theologische hectiek van hun dagen. Dat zijn de *Bijbel voor jongelieden* van H. Oort en I. Hooykaas (1871-1878) en de *Bijbel voor kinderen naverteld* van Nellie (1905). Beide kinderbijbels zijn van moderne theologische signatuur; de eerstgenoemde neemt het strijdvaardig op voor de nieuwste inzichten van de bijbelkritiek, de tweede bewandelt een meer pastorale weg om tot een nieuw verstaan van het belang van de bijbelse verhalen voor kinderen te komen. In de vijf hier genoemde kinderbijbels – die men alle specifiek Nederlands kan noemen – spelen de auteurs nadrukkelijk een rol binnen de teksten. Zij leiden hun lezers rond in de Bijbel, langs de verschillende bijbelverhalen en maken hun lezers deelgenoot van het belang dat zij als auteurs aan die verhalen toekennen. Zij schrijven een type kinderbijbel dat men ‘tweedelijns’ zou kunnen noemen. Zij leggen hun visie op de bijbelverhalen – en die visie verschilt onderling nadrukkelijk – voor aan kinderen en nemen *en passant* de verhalen waarom het gaat in hun beschouwing mee. Daarmee bereiken ze objectief gesproken, misschien met uitzondering van Nellie, hun doelgroep nauwelijks. Kinderen krijgen beschouwingen over en naar aanleiding van bijbelverhalen voorgezet in plaats van de bijbelverhalen zelf, die er bekaaid van afkomen. Niet toevallig zijn al deze vijf kinderbijbels niet geïllustreerd. Waar de auteurs voor staan, heeft veel tekst nodig. Het maken van een mooi boek moet daarvoor wijken. In meer kinderbijbels uit deze periode schrijft de auteur zich in in de verhalen. A.B. van Meerten-Schilperoort (1845, zie paragraaf 3.6) neemt haar kleuters bijvoorbeeld bij de hand en bepaalt hen bij de zedenlessen die de bijbelse verhalen in haar visie opleveren. A.W. van Campen (1857, zie paragraaf 3.7) becommentarieert de bijbelverhalen en lost inhoudelijke puzzels voor zijn lezers op. Een schrijver als J.H. Gunning (1894) expliciteert met veel emotioneel commentaar de bijbelse boodschap. Hofpredikant C.E. van Koetsveld (1889) deelt zijn verrukking over de bijbelse geschiedenis openlijk met zijn lezers. Toch zijn er uitzonderingen hierop waar te nemen in deze periode. De vertellende kinderbijbel – waaruit de schrijver als personage is gekomen – heeft zich in Nederland veel eerder als genre ontwikkeld dan in andere landen. Wanneer in Duitsland en Zweden de vertaling van de kleuterbijbel van Anne de Vries uit 1948 verschijnt, is dat, zoals gezegd, een spraakmakend momentum in de geschiedenis van de kinderbijbel aldaar (zie paragraaf 5.7). In de Nederlandse ontwikkelingen is Anne de Vries’ kleuterbijbel ‘slechts’ een momentopname in de dan al rijke geschiedenis van de vertellende kinderbijbel. Die traditie begint ongeveer met de kinderbijbels van Agatha (1886) en van S. Ulfers (1898, zie paragraaf 4.7) en bloeit op in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Vooral de Nederlandse vrijzinnigheid is een kweekvijver van vertellend talent. Een vrijmoedige bijbelopvatting, een ondogmatische geloofsopvatting en moderne denkbeelden over opvoeding komen samen in tal van vertellende kinder-

bijbels, waarin het woord wordt gelaten aan de verhalen zelf. Het hoogtepunt wordt echter bereikt wanneer deze vrijmoedigheid wordt gecombineerd met een meer behoudende, evangelische theologie, in de bijbelnavertellingen van W.G. van de Hulst (1918 en 1926, zie paragraaf 5.2 en 5.9). Evenals de vrijzinnige uitgaven hebben Van de Hulsts bijbelse geschiedenissen hun gelijke niet in het Duitse of Engelse taalgebied. Van de Hulst heeft een monument neergezet dat de laatste honderd jaar veel auteurs van kinderbijbels heeft geïnspireerd en een narratieve stijl die pas de laatste dertig jaar als verouderd, theologisch-simplistisch, moralistisch of wijldlopig wordt ervaren, al staan zijn verteluitgangspunten nog altijd nauwelijks ter discussie. Is kortom de redelijk-verlichte kinderbijbel in Nederland een Duits importproduct, de vertellende kinderbijbel is dankzij Anne de Vries een Nederlands exportproduct geworden.

In de periode na de Tweede Wereldoorlog worden de verschillen tussen Nederlandse, Duitse en Engelse kinderbijbels weer kleiner. Ruth Bottigheimer³⁸ schrijft over het Engelse taalgebied dat na 1960 ‘mass international marketing of ecumenically produced children’s Bibles entered and eventually dominated bookselling’. Deze vaststelling geldt zeker ook voor het Duitse taalgebied en wat het merendeel van de uitgaven betreft tevens voor Nederland. Vooral de ontwikkelingen na 1975 laten een vloed zien van internationale coproducties, simultaanvertalingen van meestal oorspronkelijk Engelstalige bijbelbewerkingen voor kinderen die wereldwijd worden afgezet. Al sinds 1975 (zie paragraaf 1.4) is het merendeel van in Nederland verschenen kinderbijbels van Engelse of Amerikaanse oorsprong. Bottigheimers constatering dat het ‘oecumenisch geproduceerde kinderbijbels’ betreft, gaat voor Nederland sinds 1975 voor de meeste kinderbijbels ook op. In de eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog verdwijnen de confessionele verschillen tussen kinderbijbels – het merendeel van de uitgaven richt zich sedertdien op een algemeen-christelijke markt. Het laatste *evulgetur* in een kinderbijbel – toestemming voor uitgave door een katholieke geestelijke – is in 1963 aangetroffen. Deze ‘oecumene’ geldt niet voor alle uitgaven, zoals we in hoofdstuk 8 zullen zien. De orthodox-protestantse traditie wordt op kleine schaal voortgezet en er zijn bovendien nog uitgaven voor een specifiek rooms-katholieke doelgroep. Maar deze vallen getalsmatig in het niet bij de uitgaven die voor de algemeen-christelijke markt zijn bestemd. De accentverschuiving naar rijk geïllustreerde kinderbijbels, de toename van het aantal uitgaven met bijbelverhalen voor een jongere doelgroep en de toename van de creatieve verwerkingen van bijbelverhalen, van bordspellen, dvd’s, cd-roms en computerspellen, ziet men overal ter wereld optreden. Wel uitzonderlijk Nederlands is de ‘Amsterdamse school’, die in paragraaf 7.6 en 8.4 aan de orde komt. Het werk van Karel Eykman bijvoorbeeld, en dan vooral *Woord voor Woord* (1976), heeft geen parallellen in andere taalgebieden. Zijn nuchtere verteltrant, ondersteund (en meer dan dat) door de even nuchtere en fantasievolle illustraties van Bert Bouman, en zijn poging om een buitenkerkelijk publiek te bereiken, hebben in Nederland school gemaakt. Daarbuiten (nog) niet, al zijn enkele uitgaven uit deze ‘school’ wel in het Duits en Engels vertaald. Toch is de Amsterdamse school vooral Nederlands, met inspirators als J. Palache, M.A. Beek, K.H. Miskotte, F.H. Breukelman en K.A. Deurloo. De creatieve wijze waarop auteurs van kinderbijbels uit deze school de vraag naar het waarheidsgehalte van de bijbelverhalen hebben omgezet in de accentuering van het belang van de verhalen zelf heeft in andere landen (nog) niet veel navolging gekregen. In Nederland heeft de Amsterdamse school in navolging van K.H. Miskotte het Oude Testament weer volop op de christelijke theologische kaart gezet, wordt wel beweerd.³⁹ Nederlandse kinderbijbel-

³⁸ A.w., p. 45.

³⁹ Bijvoorbeeld door A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 3de druk Kampen 1986, pp. 372vv.

schrijvers hebben de bijbelverhalen van het Oude Testament echter al veel langer volop in hun boeken naverteld. Zoals in paragraaf 2.2 zal worden beschreven speelt het Oude Testament al vanaf de beginjaren van de Republiek een belangrijke rol in de ideologische legitimatie van het Nederlandse nationale zelfverstaan. En eigenlijk is die belangstelling voor het Oude Testament na de tijd van de Republiek in kinderbijbels nooit verslapt. In Nederland zijn veel minder dan in andere landen kinderbijbels verschenen die uitsluitend het Nieuwe Testament of het leven van Jezus behandelen. De impact die Anne de Vries' kleuterbijbel in Duitsland heeft na de publicatie in 1955, heeft mede te maken met diens uitgebreide behandeling van het Oude Testament, wat in Duitsland als vernieuwend wordt ervaren (zie paragraaf 5.7). Dat De Vries' visie op het Oude Testament nogal eenzijdig het Nieuwe Testament inleest in het Oude – en daarin staat hij onder kinderbijbelauteurs zeker niet alleen – is pas later reden voor een kritische beschouwing in Duitsland.⁴⁰

1.4 AANTALLEN EN STATISTIEKEN

Wanneer in deze studie aantallen kinderbijbels genoemd worden, gaat het – tenzij anders aangegeven – om aantallen titels van uitgaven. Die aantallen zeggen vooral iets over de diversiteit van het genre van de kinderbijbel. Zij zeggen echter veel minder over de werkelijke aantallen kinderbijbels die gepubliceerd zijn. We zullen kinderbijbels tegenkomen die meer dan twintig keer herdrukt zijn en oplagen in de tienduizenden hebben bereikt.⁴¹ En er zijn uitgaven onder die slechts in een paar honderd exemplaren zijn verspreid. Die ongelijkheid maakt het ook moeilijk om de vergelijking te maken met de veel grotere Duitse en Engelse taalgebieden. In Nederland zijn – naar mijn inschatting – de meeste verschillende kinderbijbels geproduceerd, maar de aantallen vallen op een enkele uitzondering na in het niet bij die van in Duitsland en Engeland geproduceerde kinderbijbels.⁴² Gaat het dus om een beoordeling van de invloed van kinderbijbels in het algemeen, dan zijn de door mij gehanteerde aantallen van weinig waarde. Zij zeggen echter wel veel over de vooral in Nederland zichtbare verscheidenheid van geproduceerde kinderbijbels en de veelvormigheid van het genre.

De achter in deze studie opgenomen lijst van in het Nederlands verschenen 'kinderbijbels' telt 869 titels en zij is niet compleet.⁴³ De groei van de jaarlijkse aantallen uitgaven in de laatste twee eeuwen is als volgt in een grafiek te zetten:⁴⁴

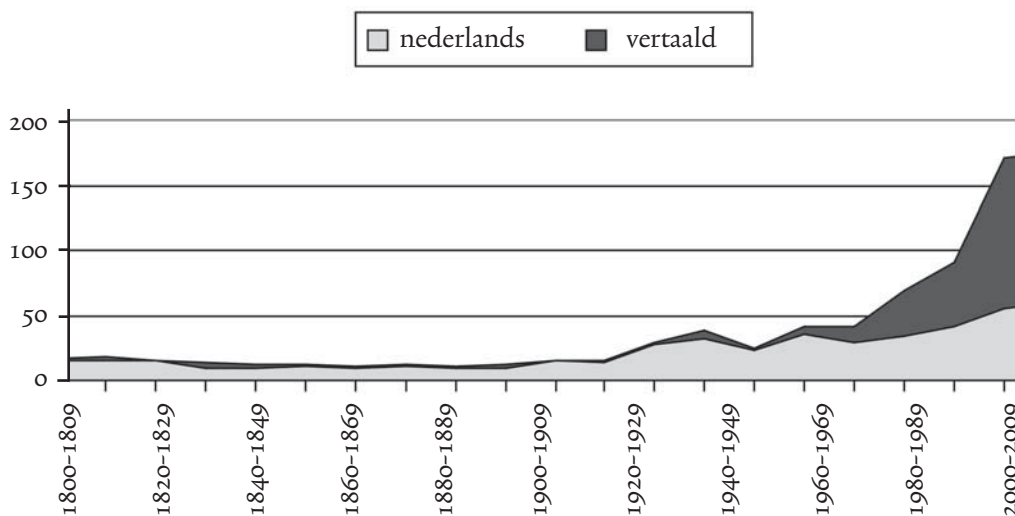
⁴⁰ Bijvoorbeeld van Reinmar Tschirch, *Bibelkritik schon in Kinderbibeln: zum Streit um die neue Anne-de-Vries-Kinderbibel*, in: *Theorie und Praxis der Sozialpädagogik* 101 (1993), Hef 3, pp. 171-173.

⁴¹ Naar oplagen van kinderbijbels heb ik geen studie gedaan. Zeker voor de uitgaven vóór 1900 geldt dat de gegevens schaars zijn. Archiven van uitgevers zijn voor het merendeel niet meer voorhanden. Voor de oudere uitgaven geeft Frits Huiskamp als indicatie dat bijvoorbeeld kopergravures slechts 500 keer gebruikt konden worden met een goede afdrukkwaliteit. Over de uitgaven vóór 1840 kan gesteld worden dat de oplagen van geïllustreerde uitgaven niet hoog zullen zijn geweest en dat de aanschaf van kinderboeken in het algemeen was voorbehouden aan de beter gesitueerden. Zie Frits Huiskamp, *Naar de vatbaarheid der jeugd. Nederlandstalige kinder- en jeugdboeken 1800-1840 – een bibliografische catalogus*. Leiden 2000, p. 12.

⁴² Alleen al de in paragraaf 1.2. opgevoerde bijbelse geschiedenissen van Johannes Hubner en Christoph Gottlob Barth zouden met hun honderden drukken bijvoorbeeld wel eens de totale kinderbijbelproductie in Nederland kunnen overtreffen.

⁴³ Achter in deze lijst zijn vijf uitgaven opgenomen die oorspronkelijk in het Fries zijn geschreven of vertaald. Wanneer bestaande kinderbijbels, hetzij van Nederlandse hetzij van buitenlandse oorsprong, in het Fries en/of in streektaalen (bijvoorbeeld het Drents) zijn vertaald, staat dat vermeld bij de betreffende uitgave in de lijst. De Friese uitgaven krijgen verder geen aparte behandeling. In 2008 verscheen de eerste kinderbijbel die oorspronkelijk in een streektaal is geschreven. De *Keenderbibel in de taal van thuis* van Tineke van Buren, Kampen 2008, is geschreven in het Sallands, en wel de Hellendoornse variant. De eerste kinderbijbel in het Twents verschijnt in 2010.

⁴⁴ Het getal van het eerste decennium van de 21ste eeuw berust op een schatting.

Grafiek 1 Aantallen verschenen kinderbijbels door de eeuwen heen.

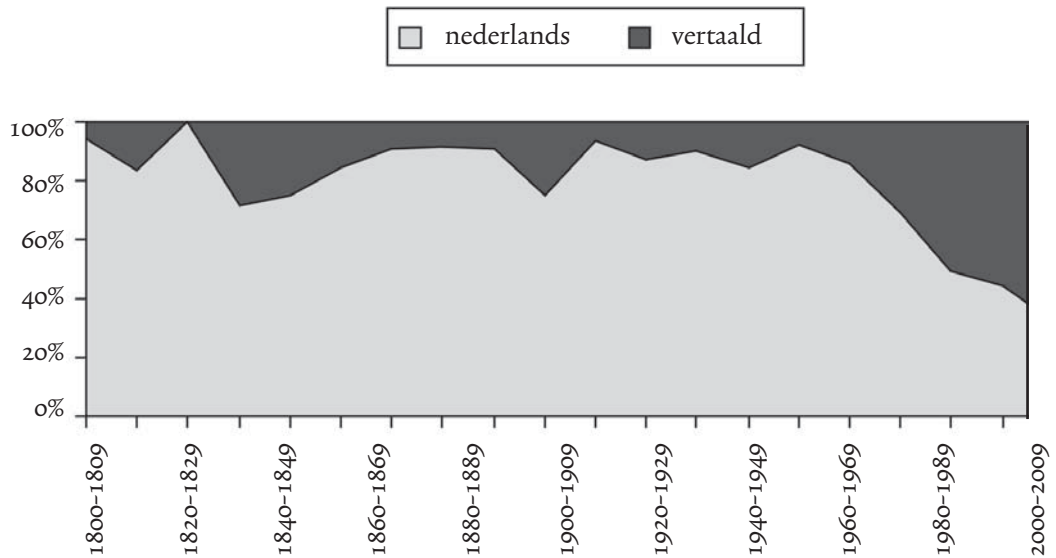
Grafiek 1 laat een tamelijk constante productie zien tot omstreeks 1910, daarna stijgen de aantallen verschillende kinderbijbels, met een korte teruggang tijdens de Tweede Wereldoorlog, en na 1970 neemt het aantal geproduceerde kinderbijbels fors toe. Daarbij valt op dat die toename vooral op het conto is te schrijven van de grote aantallen vertaalde kinderbijbels na 1960, die sinds 1980 in de meerderheid zijn vergeleken met het aantal oorspronkelijk in het Nederlands geschreven kinderbijbels. Bezien we alleen de laatste categorie, dan is er in de loop der jaren en eeuwen sprake van een gestage, maar niet van een explosieve toename van het aantal kinderbijbels.

In cijfers uitgedrukt:

Van de 869 titels in deze lijst verschijnen er tot en met de achttiende eeuw	49
In de negentiende eeuw	138
In de eerste helft van de twintigste eeuw	128
In de tweede helft van de twintigste eeuw	412
En daarna nog	142

Het 'midden' van de reeks kinderbijbels ligt in 1978: de helft van alle in het Nederlands verschenen kinderbijbels is na 1978 uitgegeven.

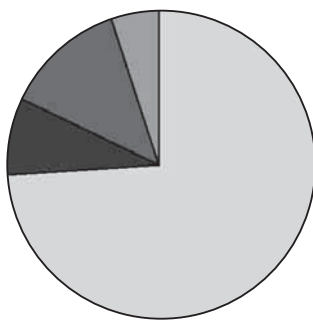
Van de 869 in de lijst opgenomen kinderbijbels zijn er 509 oorspronkelijk in het Nederlands geschreven (59%) en zijn er 360 vertaald (41%). Het zal niet lang duren voordat, wat het totale aantal kinderbijbels betreft, het aantal vertaalde kinderbijbels dat van de oorspronkelijk Nederlandse kinderbijbels zal overtreffen, zoals uit grafiek 2 af te lezen valt.

Grafiek 2 Verhouding Nederlandse en vertaalde kinderbijbels door de eeuwen heen (in procenten).

Het omslagpunt ligt omstreeks 1960. De kinderbijbels uit de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw blijken voor tweederde vertaald te zijn.

Van de in totaal 369 vertaalde kinderbijbels zijn er 261 (72%) uit het Engels, 54 (15%) uit het Duits, 27 (8%) uit het Frans en 18 (5%) uit andere talen vertaald of bewerkt (zie figuur 1).

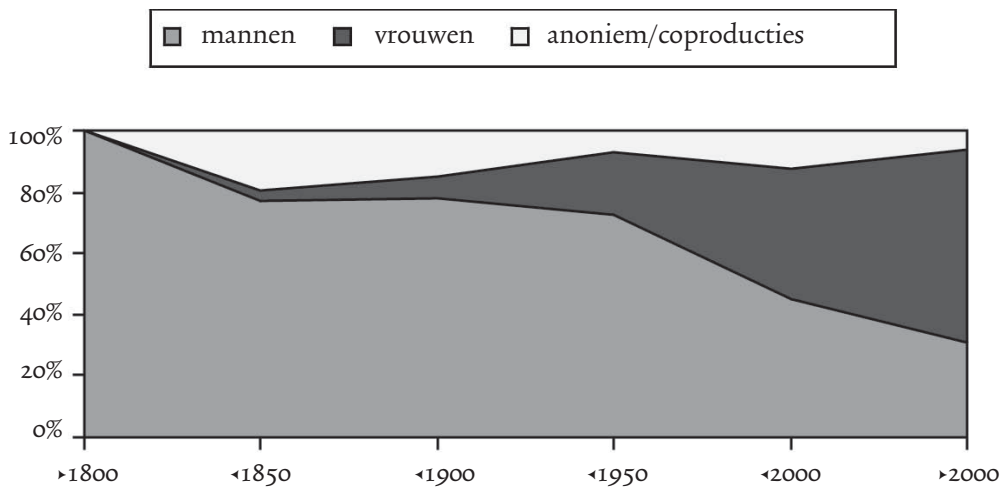

Figuur 1 Vertaalde kinderbijbels naar herkomst (in procenten).

Vóór 1975 waren er 33 uitgaven uit het Engels vertaald – de overige 228 dateren van na 1975. Met enige voorzichtigheid zou men kunnen vaststellen dat er in Nederland tot 1800 op het gebied van kinderbijbels uitwisseling is met andere West-Europese landen, vooral met Duitsland en Zwitserland, maar dat tussen 1800 en 1950 vooral in eigen land geproduceerde kinderbijbels op de markt komen. En zoals uit de historische hoofdstukken van deze studie zal blijken, heeft die niet door buurlanden beïnvloede productie in vergelijking met andere landen een specifiek Nederlandse variatie van eigen kinderbijbels opgeleverd. Na 1975 neemt het aantal vooral uit het Engels vertaalde kinderbijbels in Nederland stormenderhand toe.

Het percentage vrouwelijke auteurs van kinderbijbels is na 1960 fors gestegen (zie grafiek 3). In de negentiende eeuw zijn 8 (van de 138) kinderbijbels door een vrouw geschreven, de eerste door Petronella Moens in 1828. In de eerste helft van de twintigste eeuw zijn dat er 31 (van de 128). In de tweede helft van de vorige eeuw is het aantal mannelijke en vrouwelijke auteurs ongeveer gelijkgetrokken: 175 vrouwelijke auteurs (en 50 anonieme auteurs of samenwerkende auteurs) op

een totaal van 412. Sedertdien zijn vrouwelijke auteurs van kinderbijbels in de meerderheid, waarbij met name opvalt dat vertaalde auteurs, vooral uit het Engelse taalgebied, sinds 1990 voor het overgrote deel vrouwen zijn. Dat geldt eveneens voor degenen die haar boeken vertalen. De illustrators blijven vooralsnog in meerderheid mannen.

Grafiek 3 Verhouding vrouwelijke en mannelijke auteurs door de eeuwen heen (in procenten).

De uitgeverij die in Nederland de meeste kinderbijbels heeft geproduceerd, alleen of in samenwerking met andere uitgevers, is de Vereeniging tot Verspreiding der Heilige Schrift te Amsterdam, waarvan de uitgeeftak later Ark Boeken is gaan heten. Van deze uitgeverij komen 106 titels op de lijst voor, dat wil zeggen 12,2%. Het overgrote deel van deze uitgaven is vertaald, doorgaans uit het Engels.

Jaarlijks verschijnen in Nederland op dit moment tussen de 10 en 20 nieuwe kinderbijbels, van zeer diverse aard en voor het merendeel vertaald. In paragraaf 8.7 kom ik terug op het op het eerste gezicht paradoxale fenomeen van krimpende kerkelijke instituten en toenemende aantallen kinderbijbels.

1.5 DE KEUZEN VAN DE VERTELLER

In deze studie komen talrijke vertellers aan het woord, mensen die het gewaagd hebben voor kinderen bijbelverhalen na te vertellen. Wat doet een verteller? Wat doet een schrijver van een kinderbijbel? Keuzen maken.

We nemen als voorbeeld het bekende verhaal van Genesis 22 over het bijna-offer van Isaak⁴⁵ door zijn vader Abraham op de berg Moria.⁴⁶ We laten de mogelijke verklaringen van dit al duizenden malen geëxegetiseerde verhaal rusten en gaan naar het verhaal zelf. Het verhaal van 'de binding van Isaak', zoals het in de joodse traditie heet, is evenals tal van andere verhalende teksten van Tenach een droog verteld verhaal, met een fraaie structuur, maar met een gezien de dramatiek van

⁴⁵ Statenvertaling: Izak. NBG-vertaling, NBV, Groot Nieuwbijbel: Isaak. Ik volg in deze studie bij bijbelse namen de spelling van de auteurs.

⁴⁶ Ik schreef een korte beschouwing over het verhaal van Genesis 22 in kinderbijbels in een themanummer over Genesis 22 van het theologische tijdschrift *Interpretatie*, 11e jg. nr 7, oktober 2003, pp. 5-8.

de gebeurtenissen opvallende afwezigheid van psychologisering of verhaaltechnische uitweidingen. De romanist Erich Auerbach vertolkt in zijn essay ‘Het litteken van Odysseus’ zijn verbazing over de verteltrant van dit verhaal en van andere bijbelverhalen, die hij vergelijkt met de – ongeveer even oude – verhalen van Homerus. Hij concludeert over respectievelijk Odyssee en Genesis:

‘Aan de ene kant geboetseerde, gelijkmatig belichte, aan plaats en tijd gebonden verschijnselen, naadloos verbonden op de voorgrond, uitgesproken gedachten en gevoelens; gebeurtenissen, arm aan spanning, die zich in alle rust voltrekken. Aan de andere kant wordt in de verschijnselen alleen belicht wat voor het doel van de handeling belangrijk is, de rest blijft in het duister; slechts de beslissende hoogtepunten in de handeling worden geaccentueerd, wat ertussen ligt is irrelevant; plaats en tijd zijn onbepaald en behoeven nadere uitleg; de gedachten en gevoelens blijven onuitgesproken, worden alleen gesuggereerd in het zwijgen en in fragmentarische uitlatingen; het geheel, in maximale en continue spanning op één doel gericht en in zoverre veel homogener, blijft raadselachtig en ‘achtergrondelijk’.’⁴⁷

Auerbachs observatie is ter zake. Het verhaal van Genesis 22 is een sober verteld verhaal – het lijkt wel alsof de schrijver en redacteurs van het verhaal van Isaaks offer zelf ook onder de indruk zijn van wat zich hier afspeelt en zich tot het hoogstnodige beperken, om aldus de essentie ervan zo duidelijk mogelijk te laten uitkomen.

Kijken we naar de tekst van Genesis 22,1-19, dan komen we tot de misschien verrassende conclusie dat het verhaal zelf vrijwel ongewijzigd zou kunnen worden doorverteld aan wat oudere kinderen. Enkele woorden, vooral die met een religieuze connotatie zoals ‘offer’, ‘altaar’, ‘bidden’, ‘bode’/‘engel’, zouden wellicht enige toelichting behoeven, maar het verhaal zelf ontvouwt zich op een zeer begrijpelijk niveau. Het enige dat – of eerder de enige die – problematisch is in het verhaal en niet direct inzichtelijk, is God. Wat voor dit verhaal geldt, geldt voor veel meer verhalende teksten uit Tenach en ook uit de evangeliën: ze zijn niet ‘moeilijk’, worden niet gekenschetst door een hoog abstractieniveau, liggen niet mijlenver van ons af vanwege een cultuurkloof of een totaal afwijkend taal- of begrippenregister. Wat deze verhalen ‘moeilijk’ maakt en waardoor ze dus lastig zijn door te vertellen aan kinderen, is niet de tekst, maar de context, en niet alleen de context, maar eveneens de uitlegggeschiedenis en de leer waarin de tekst en de uitleg ervan vervat zijn. Daarom is veel van wat kinderbijbelschrijvers aan deze tekst toevoegen geboren uit de behoefte aan uitleg, aan de verkondiging van een leer en aan een daaruit voortvloeiend zedelijk en/of religieus opvoedkundig appèl aan kinderen en jongeren. Het bijbelverhaal biedt alle gelegenheid tot ‘invulling’, omdat het allerlei verhaaltechnieken ontbeert die in hedendaagse prozateksten gebruikelijk zijn. Van de meest gangbare verteltechnieken⁴⁸ doet een tekst als die van Genesis 22 het ‘slechts’ met een vanuit het perspectief van een alwetende verteller meestal chronologisch verteld verhaal, met daarin doorgaans een plot en vaak krachtige dialogen. Deze kracht van de bijbelse verhalen wordt kennelijk ook als zwakte ervaren en nodigt vertolkers uit om veel toe te voegen aan deze verhalen die de indruk wekken voor een doorvertelling aan kinderen ‘onvolledig’ te zijn. Daarom grijpen zij naar ‘ontbrekende’ verteltechnieken, ze anticiperen, gebruiken flashbacks, vertragen de verteltijd voor meer *suspense*, wisselen van vertelperspectief, beschrijven de persona-

47 Erich Auerbach, *Mimesis – de weergave van de werkelijkheid in de westerse literatuur* (1946), Amsterdam 1991, pp. 14v. Zie ook Guido Everts, *Clio’s kerstening – pedagogische literatuurkritiek van Plato tot Luther*, Budel 2005, pp. 104-116.

48 Deze technieken worden in de meeste basiscursussen voor het schrijven van proza behandeld, bijvoorbeeld in Per Groen, *Van idee tot verhaal*, Baarn 1990. Hét filosofische en literatuurtheoretische standaardwerk over verhaaltechniek is dat van Paul Ricoeur, *Temps et Récit*, Parijs 1983. Een goede Nederlandse inleiding is van Mieke Bal, *De theorie van vertellen en verhalen – inleiding in de narratologie*, Muiderberg 1978.

ges, omstandigheden, landschappen en zelfs het weer als context voor het verhaal, voegen personages in en trachten de gedachten en emoties van de hoofdrolspeler(s) van het verhaal onder woorden te brengen. Je zou kunnen constateren dat wat de navertellers toevoegen te maken heeft met de mogelijkheid van lezer en hoorder om zich te identificeren, zich inbegrepen te weten in het verhaal. De bijbelse verteltrant lijkt voor een dergelijke identificatie grote barrières op te werpen die de navertellers voor kinderen willen slechten. Over deze afwezigheid van de mogelijkheid tot ‘identificatie’, het zich eigen maken van een verhaal, blijven literaire onderzoekers van bijbelverhalen als Erich Auerbach, Robert Alter, Jan Fokkelman en Jaap Goedegebuure terughoudend.⁴⁹

De literaire verteltrant van de verhalende, bijbels-historische stof, waartoe de meeste kinderbijbels zich beperken, mag dan ‘eenvoudig’ worden genoemd, zij is niet altijd eenvoudig te ‘kopiëren’. Zo komt het dat een en hetzelfde bijbelverhaal op vele en verschillende manieren in kinderbijbels kan terechtkomen. Dat is op zich geen thema in deze studie. Maar aan de weergave van enkele bijbelverhalen in kinderbijbels is wel af te lezen welke narratieve middelen de schrijver inzet om het oude verhaal nieuw te laten klinken. Uit welke narratieve mogelijkheden hebben kinderbijbelschrijvers geput om ons voorbeeldverhaal door te vertellen aan kinderen?

Een eerste optie is het verhaal overslaan. Want een kinderbijbelschrijver begint zijn werk met selecteren. Er bestaan geen ‘complete’ kinderbijbels, de auteur selecteert op grond van verschillende criteria. Gebruikelijk in kinderbijbels door de eeuwen heen is de selectie op grond van verhalenstof, vroeger (en nog wel) de ‘bijbelse geschiedenis’ genoemd.⁵⁰ De genres van de wijsheidsliteratuur en de oudtestamentische poëzie blijven in veel kinderbijbels buiten beschouwing, en dat geldt voor het Nieuwe Testament ook voor de meeste brieven van Paulus. De aan Jeremia toegeschreven Klaagliederen en de aan Paulus toegeschreven brief aan de Hebreëen zijn in de geschiedenis van de kinderbijbel de echte dwaalgasten. Zij gelden dus blijkbaar als de bijbelgedeelten die het lastigst voor kinderen te vertolken zijn.

Ook al is de historiciteit van de verhalende bijbelgedeelten in kerk en theologie in de loop der eeuwen steeds meer omstreden of als niet van doorslaggevend belang terzijde geschoven, de vorm van deze verhalen maken ze volgens kinderbijbelschrijvers het meest geschikt voor vertolking en navertelling. Het gaat dan *grosso modo* over de verhalen uit de oudtestamentische bijbelboeken Genesis, Exodus 1-20, 32-34, enkele hoofdstukken uit Numeri en Deuteronomium, Jozua 1-11, Rechters (Richteren), Ruth, 1 en 2 Samuel, 1 en 2 Koningen, soms gedeelten uit Ezra en Nehemia, Esther, de verhalende hoofdstukken van Job, Daniël en Jona. De weergave van het Nieuwe Testament bevat doorgaans een evangeliënharmonie en een bewerking van het boek Handelingen. Maar ook binnen deze keuze vindt dikwijls nadere selectie plaats, veelal om praktische redenen. Een andere grond van selectie – vooral in de twintigste eeuw steeds meer gemeengoed – is de vermeende geschiktheid van het verhaal voor de jonge doelgroep. In orthodox-protestantse kring zal men doorgaans niet gauw ingrijpen in de bijbelse tekstvolgorde, maar in meer ‘vrijzinnige’ kinderbijbels laat men verhalen weg die vanwege het erin voorkomende geweld, hun expliciet-seksu-

49 Van Jaap Goedegebuure verschenen twee boekjes over de Bijbel in de moderne literatuur: *De Schrift herschreven*, Amsterdam 1993, en *De veelvorige rok*, Amsterdam 1997. Van Robert Alter is het standaardwerk *Bijbelse verhaalkunst*, Baarn 1997. Jan Fokkelman redigeerde de grote bundel *De Bijbel literair: opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties*, Zoetermeer/Kapellen 2003.

50 Op de School met den Bijbel werd nog tot in de jaren zestig van de vorige eeuw onderwijs gegeven in twee soorten geschiedenis, de bijbelse (of gewijde) geschiedenis en de vaderlandse geschiedenis.

ele karakter, hun onbegrijpelijkheid of het erin geboden ‘slechte voorbeeld’ minder geschikt lijken voor kinderen en jongeren. Soms selecteert de schrijver de verhalen op andere gronden, bijvoorbeeld omdat hij of zij een doorgaande vertellijn in de verhalen prefereert boven volledigheid. We komen later in deze studie moderne kinderbijbelschrijvers tegen die zich op theologische gronden beperken tot de weergave van één evangelie en zo dus bekende verhalen overslaan.⁵¹

Het verhaal van het bijna-offer van Isaak wordt in de geschiedenis van de kinderbijbel enkele malen overgeslagen met het oog op het effect dat dit verhaal zou kunnen hebben op ‘de tere kinderziel’. Bekende kinderbijbels die aan het verhaal van Genesis 22 voorbijgaan, zijn die van Joanne Klink (1959), Hans Andreüs (1978), Peter Dickinson (1987), Kees de Kort (1992), Baukje Offringa (1994) en Bara van Pelt (1997).

Maar er zijn tal van kinderbijbelschrijvers die het wel aandurven dit verhaal te vertolken voor kinderen. Zij bewandelen daarbij verschillende wegen.

1. Er zijn er die het verhaal zo sec mogelijk trachten te *reproduceren* in eenvoudige taal, met gebruik van zoveel mogelijk elementen uit het verhaal zelf, zonder commentaar. Zij zijn verre in de minderheid.
2. Er zijn er die het verhaal *reduceren*, er die elementen uit weglaten die kinderen angst zouden aanjagen of de God van Israël in een ongewenst daglicht zouden stellen (Cramer-Schaap 1957). Er zijn er ook die het verhaal zelfs *omzetten* in een voor de lezers sympathieker verhaal (Van Outryve 1983).⁵²
3. Er zijn er die het verhaal *theologiseren*, het weghalen uit welke mogelijke historische context dan ook en het verkondigende karakter ervan benadrukken, met weglating van de gedachte dat het echt gebeurd zou kunnen zijn (Van Wijk 1948, geheel anders Barnard 1984).
4. En dan zijn er – de meesten – die het verhaal *psychologiseren*. Hen interesseert vooral de vraag wat er in de hoofden van de acteurs omging of had kunnen omgaan. Zij peilen met name de vermeende emoties die in het bijbelverhaal zelf ontbreken.
5. Een stapje verder nog gaan degenen die het verhaal *dramatiseren* – zij zijn dermate onder de indruk van het vertelde dat ze geen middel schuwen om het luisterende of lezende kind van de ernst ervan te doordringen (Gunning 1894).
6. Ten slotte zijn er vertolkers die *andere technieken* hanteren dan de rechtstreekse navertelling – perspectiefverhaal, raamvertelling, sleutelverhaal, poëzie – om ook het aanstootgevende van het verhaal enigszins te kunnen overdragen aan een jonge doelgroep (bijvoorbeeld Bouhuijs/Evenhuis 1970).

Vanzelfsprekend zijn er schrijvers die verschillende elementen combineren. Maar wat verreweg de meeste kinderbijbelschrijvers doen, is het verhaal *aanvullen*. Zij vinden het op hun weg liggen om de zo lineair en zonder opsmuk vertelde bijbelverhalen voor kinderen in en aan te vullen. Ze construeren een chronologische volgorde van handelingen en verhalen, ze zorgen voor *couleur locale*, voor een oosterse context en sfeer. Zij kijken in het hoofd van de hoofdrolspelers mee en verkla-

⁵¹ Karel Eykman (1976) kiest bijvoorbeeld voor het evangelie van Lucas en ‘mist’ dus de wijzen uit het oosten (zie paragraaf 7.6), Piet van Midden (1999) kiest voor het evangelie van Matteüs en ‘mist’ het geboorteverhaal van Bethlehem (zie paragraaf 8.4).

⁵² De pedagoog Ph. Kohnstamm stelt in *Bijbel en Jeugd*, Haarlem 1923, voor om God uit het verhaal weg te laten en voor jongeren te benadrukken dat men in die dagen gewend was kinderen te offeren en dat Abraham ‘daarom in de meening kon verkeeren dat ook hij zijn zoon moest offeren, maar dat wij thans wel beter weten.’ Ph. Kohnstamm, a.w., pp. 103v.

Sören Dalevi over de technieken van kinderbijbelschrijvers

1.1

De vaak terughoudende en objectieve verteller van de bijbeltekst is in kinderbijbels getransformeerd tot een actieve, betrokken en deskundige verteller, die beoordelingen en commentaar toevoegt aan de verhalen. De verteller levert bijvoorbeeld evaluerend commentaar op de offers van Kaïn en Abel, en beschrijft hoe Abraham en Isaak zich voelen gedurende de reis naar Moria. De verteller richt zich ook rechtstreeks tot de lezer door opmerkingen in te voegen als ‘je moet weten dat in die tijd...’. Wat de focalisatie betreft wordt de externe focalisatie, die standaard is voor de bijbel – er wordt uitsluitend weergegeven wat de personages waarneembaar doen – in kinderbijbels vervangen hetzij door interne focalisatie – de weergave wordt gekleurd vanuit het perspectief van een van de personages – hetzij door het weglaten van focalisatie – een weergave zonder geforceerde waarneming. Zo krijgt de lezer informatie over wat de verschillende personages in het verhaal denken, bijvoorbeeld de gedachten van Kain en Abel tijdens hun offer, of de gedachten van de moeders die hun kinderen bij Jezus brengen. De lezer wordt zelfs op de hoogte gebracht van wat God op een bepaald moment denkt. [...] Door de lacunes in het bijbelverhaal op te vullen, door commentaar toe te voegen en door de innerlijke gedachten en motieven van de personages bloot te leggen, en door soms de verhalen te voorzien van een nieuwe afloop, presenteren kinderbijbels een herzien en meer samenhangend verhaal dan de tekst van de bijbel. Dit nieuwe verhaal heeft een duidelijke adressant: het kind. De verteller neemt het kind, soms stevig, bij de hand en laat hem of haar zien hoe het bijbelverhaal begrepen kan worden. De dubbelzinnigheden van de oorspronkelijke bijbeltekst blijven daarbij het kind dikwijls bespaard, maar ten koste van zijn of haar vrijheid en de mogelijkheid om zich zelf een interpretatie te vormen.⁵³

ren hun beweegredenen, zij voegen verhaalfiguren toe voor identificatiemogelijkheden. Daarbij komt dat zij – zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog – veelvuldig zichzelf in de verhalen ‘inschrijven’ – als commentator, als gids, als uitlegger, als bewaker van de grote lijn, als zedenmeester, etc. De Zweedse onderzoeker Sören Dalevi heeft in zijn studie over de narratieve keuzen van twee kinderbijbelschrijvers voorbeeldig samengevat hoe de vertellers van kinderbijbels in de verhalen inbreken als commentator en gids. In het algemeen wordt de tekst van de verhalen voor kinderen toegankelijker gemaakt, maar tegelijkertijd wordt hun vrijheid om de verhalen zelf te mogen interpreteren beperkt, aldus Dalevi (zie kader 1.1).

De geschiedenis van de vertolking van Genesis 22 in kinderbijbels laat talrijke voorbeelden zien hoe precair en zelfs riskant het project ‘kinderbijbel’ kan zijn. Wie geen verhalen wil overslaan en toch rekening wil houden met wat Nederlandse kinderen van de eenentwintigste eeuw kunnen bevatten, wat hen zou kunnen inspireren en welk gewenste godsbeeld zij in hun opvoeding mee zouden moeten krijgen, staat hierbij voor een lastige opgave. Daarom wordt in de meer recente

53 Sören Dalevi, *a.w.*, pp. 290v. Vertaling van mij [wm] uit de Engelstalige *Summary* van dit proefschrift. De weergegeven passage is een samenvatting van de Zweedse tekst van pp. 177–190.

geschiedenis van de kinderbijbel bij dergelijke verhalen steeds vaker gekozen voor andere verteltechnieken, zoals die in paragraaf 8.6 aan de orde zullen komen.⁵⁴

1.6 DE KEUZEN VAN DE ILLUSTRATOR

Er zal in deze studie ook aandacht worden besteed aan de illustraties in kinderbijbels. In grote lijnen kunnen we hier voor een historische schets ook de drie tijdvakken hanteren die in paragraaf 1.3 werden gebruikt. In de eerste periode, tot 1811, zijn de (voorlopers van) kinderbijbels doorgaans geïllustreerd en soms zelf weelderig. Het behoort bij de didactiek van die dagen dat het kind met een aantrekkelijke uitgave wordt toegeleid naar de (letterlijke) tekst van de bijbelverhalen. In de anderhalve eeuw daarna verdwijnt het beeld grotendeels uit kinderbijbels om pas weer op het eind van de negentiende eeuw – en dan nog mondjesmaat – voor de dag te komen. De redenen daarvoor zijn al kort in paragraaf 1.3 geschetst. De prioriteit van de auteurs ligt bij de teksten, bij de erin verkondigde waarheden en stellingnamen, en de noodzakelijk geachte bijbelse opvoeding van de kinderen brengt hen binnen in de eigen kerk, de eigen denominatie, het eigen gedachtegoed. Deze prioriteitstelling komt in mindering op de aantrekkelijkheid van de uitgaven. Je zou de hele geschiedenis van het genre overziend kunnen opperen dat hoe minder omstreden geloof en leerstellingen zijn, des te meer ruimte er ontstaat voor boekverzorging. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw beginnen professionals kinderbijbels te illustreren. Na de Tweede Wereldoorlog verschijnen er vrijwel geen kinderbijbels meer zonder illustraties en vrijwel altijd worden de illustrators met name genoemd. Ook de eerste bijbelstrips worden in de eerste jaren na de oorlog uitgegeven. Vanaf het laatste kwart van de twintigste eeuw neemt het ‘beeldgehalte’ van kinderbijbels zienderogen toe, gaat de kwaliteit van illustraties met sprongen vooruit en verschijnen er steeds meer kinderbijbels waarin het beeld centraal staat, niet meer de tekst. Op deze ontwikkelingen zal in elk chronologisch hoofdstuk in een aparte paragraaf worden ingegaan.

De illustrators van kinderbijbels maken eveneens keuzen. Soms ondersteunen zij de auteurs, al is dat verschijnsel pas van de laatste eeuw. Vóór 1900 zijn de illustraties er meestal eerder dan de teksten, of worden teksten en illustraties gecombineerd zonder dat de makers ervan met elkaar in contact hebben gestaan. De laatste honderd jaar komen kinderbijbels vaker tot stand in interactie tussen schrijver en illustrator. Meestal worden bij teksten illustrators gezocht, soms gaat het andersom, soms komen tekst en illustraties in samenspraak tot stand.

Een illustrator heeft eigen middelen om de interpretatie van een verhaal te beïnvloeden.

54 Neem de manier waarop Karel Eykman het doet, anders dan in zijn kinderbijbel *Woord voor Woord*, door in een ontroerend gedicht het verhaal van Genesis 22 ‘inclusief’ te vertolken, zodat de jonge hoorder ermee verder kan. Evenals in zijn kinderbijbel echter is het niet God die Abraham de opdracht geeft, maar komt het motief uiteindelijk toch voort uit een gedachtekrinkel van Abraham zelf, vanuit wiens perspectief het gedicht wordt opgezet. De cruciale strofe luidt: ‘Wij kwamen samen op de berg aan / en een altaar is snel gebouwd. / Mag dat, je zoon opofferen / aan je eigen geloof in je eigen God? / Zou God zelf zijn zoon overhebben / voor de mensen die op aarde zijn? / Wij kwamen samen op de berg aan / toen zag hij de waanzin op mijn gelaat.’ Hier wint het vraagteken het van de zekerheden en biedt de poëzie soelaas. Theologisch blijft Eykman bij zijn kinderbijbelversie, maar scherp schetst hij wat dit verhaal te betekenen heeft voor de vader en de zoon in het verhaal en hij geeft *en passant* ouders van nu een wijze les mee: ‘Wij gingen samen de berg af / en hij sprong eenzaam voor me uit. / Mijn zoon heeft zich van mij losgetrokken / om verder zijn eigen weg te gaan. / Met mijn geloof heeft hij niets te maken. / God zoekt het met hem zelf uit. / Wij gingen samen de berg af / maar wij zijn uit elkaar geraakt.’ Karel Eykman, *Als er een God is*, Amsterdam/Antwerpen 1998, pp. 24vv. Men kan zich de vraag stellen of hier interpretatie en verhaal eveneens uit elkaar zijn geraakt.

Allereerst lokaliseert een illustrator. Hij of zij plaatst het beeld in een tijd en sfeer. Verreweg de meeste illustrators van kinderbijbels proberen hun afbeeldingen een authentiek karakter mee te geven. Ze situeren de verhalen in het Midden-Oosten van vóór of van het begin van onze jaartelling en proberen het landschap, het weer, de kleding en het uiterlijk van de personages naar tijd en plaats van toen vorm te geven. Tekenaars als Bert Bouman, die in zijn illustraties soms – niet altijd – Nederlands en eigentijds wil zijn, moeten als uitzonderingen worden gezien.

Een illustrator kan in de tweede plaats de personages invullen, *verbeelden*, door hun emoties te illustreren, door hun gelaatstrekken toe te kennen die de kijker afstoten dan wel aantrekken, door hen te ‘verkleinen’, dat wil zeggen hen ‘op kindermaat’ weer te geven. Dat laatste gebeurt in peuterbijbels veelvuldig, bijvoorbeeld in de tekeningen van Kees de Korts *Kijkbijbel*. Grote ogen, expressieve gelaatsuitdrukkingen, nadrukkelijk zichtbare handgebaren slaan zo een brug tussen bijbelse personages en waarnemer.

Evenals een schrijver *selecteert* een illustrator. De omkadering van de illustratie bepaalt de grens van wat hij of zij wil afbeelden. Is het tot ongeveer 1950 de gewoonte ‘volledig’ te illustreren, oftewel de gehele ruimte binnen het kader te vullen, later komen ‘vrijstaande’ tekeningen tot stand, die zich concentreren op bepaalde personages of situaties en zo de aandacht sturen. Ook dit is een vorm van selectie. In de derde plaats maakt de illustrator een keuze voor het wel of niet afbeelden van God, van de duivel, van engelen of van de opgestane Jezus. God verdwijnt langzamerhand uit de kinderbijbelillustraties van de laatste eeuw, op een enkele uitzondering na, zoals we zullen zien bij de behandeling van Bert Boumans tekeningen in paragraaf 7.6.⁵⁵

Een ander belangrijk middel van de illustrator is ten slotte het *perspectief*. Wie ‘macht’ van personen of afstand wil illustreren, kiest vaak voor het kikkerperspectief, wie breed wil informeren en overzichten wil bieden, kiest voor het vogelperspectief. Wie het dialogische van verhalen wil accentueren kiest voor een perspectief op ooghoogte. Door een bepaald perspectief te kiezen kan een illustrator de kijker in de richting van een bepaalde interpretatie sturen. Zo zijn er afbeeldingen van het verhaal van David en Goliath (1 Samuel 17) bekend waarin door het gekozen perspectief David groter lijkt dan zijn reusachtige tegenstander.⁵⁶

Ten overvloede zij vastgesteld dat de illustraties van kinderbijbels in de laatste honderd jaar steeds belangrijker zijn geworden als middel om de hermeneutische brug tussen Bijbel en kind te slaan.

55 Bert Bouman is voor zijn afbeelding van God die de mens de levensadem inblaast, zie afbeelding KL1, te rade gegaan bij de theoloog H.M. Kuitert. Die adviseerde hem als volgt: ‘God schiep de mens naar Zijn beeld, dan mag je God wel als mens afbeelden. Hij zal er dan wel een beetje op lijken tenslotte.’ Karel Eykman in: Willeke Brouwer, *Kinderbijbelillustraties*, Kampen 1989, p. 33. Deze scriptie van Willeke Brouwer – we zullen haar vaker tegenkomen – is het enige mij bekende serieuze onderzoek in Nederland naar illustraties in kinderbijbels. In Duitsland is meer onderzoek gedaan. Aandacht voor illustraties in kinderbijbels is er wel in de uitvoerige en interessante doctoraalscriptie van Wim Westerman, *Kind en bijbel – een relatie die verandert*, Hoevelaken 1980, pp. 100–104.

56 Bijvoorbeeld in de tweede druk van de kinderbijbel van J.H. Gunning (1905), overgenomen in Willeke Brouwer, a.w., pp. 10vv.